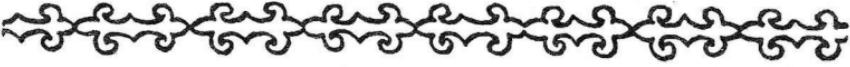

ТҮНГІ САРЫН

Төрт актылы, алты суретті пьеса

ҚАТЫСУШЫ АДАМДАР

М айқа н – “Жыландының” болысы. Олжай руының ең жуан ауылынан, 40 жаста.

Б и б іш – әйелі, “Жұстайлак” деп атанған сұлу, 28 жаста.

Н ұрқа н – болыстың інісі және кандидаты, 28 жаста.

К өрім (К әк е н) – қазақ адвокаты, үлттыл оқығандардың бас адамдарының бірі, Майқаннның досы.

Ж ун іс (Ж ук е) – оқыған. Қарсақ руынан. Жазғы демалыста елде жүрген қызметкер. Зор денелі, мықты жігіт, жасы 25-26-да.

С а п а – мұғалім. Жасы 30-да. Фалия шәкіртерінен.

Ж а н т а с – кедей. Езілген аз ру. Борсақтан шыққан балуан, әрі мерген. Жас шағы болыс қолында жалшылықта өткен, жасы 30-да.

М өр жа н – қалындығы, болыс ауылындағы кедей қызы, 19-да.

О я з К а з а н ц е в – қазақуар, тіс қаққан, ескі ояз.

Ж ұм а жа н – Мөржанның бауыры, жасы 17-де, болыс ауылының биешісі.

С ә р у а р – мұғалімнің әйелі. Татар қызы. Өзі де мұғалім. Пікірлі әйел, 28-де.

Қ ы д ы р б а й (Қ ы д ы ш) – болыстың он қолы, партия басы, ақсақалы, руы Олжай, жасы 60 шамасында.

Т ә н е к е – Борсақ руының өткір шалы, кедей, жасы 50-де.

Д і л д а – Жантастың шешесі, 50-де. Болыс үйіндегі малай катын.

Ш а т а қ а н – болыстың жылқышысы, тілеулес.

Б े р і б а с а р }
Б о й бер м е с }
Б олыштың малышылары, бірінің аты
Қыдырбай, екіншісінің аты Нұркан еді.
“Жұстайлак” жаман иттің аты “Бөрібасар”
деп, екесіне де өз иттерінің атын қойып,
солайша атап жіберген.

С е м е н о в – подъесаул. Карательный отряд бастығы (казак-орыс), офицер.

Ж і г і т т е р, әйелдер, шал, ескер.

БІРІНШІ АКТ

Бірінші сурет

Болыс аулының сырты. Шалғын. Аз гана тогай, бұлак. Жұстайлак серуенге шыққан. Басында қара мақпал шапан, қолы толған алтын жүзік, жұмыр білесіктер. Құлағында алтын сырға – шенбер сырға. Аяғын шайпаң басады. Артын ала Мөржан құманын үстап келе жатады.

Kөрініс

Жұстайлак. Ей, қызы, неге үндемейсің?

Мөржан. Не айтайын мен.

Жұстайлак. Не дедім мен саған? Негып сазарып қалдың?

Мөржан. Айтсам да ауыр, айтпасам да ауыр.. Енді айтайын!

Жұстайлак (*паңданып, сырт қарап*). Бәсе айт, жетті енді. Бұрын көнбей келіпсің, енді міне мені салып отыр. Ол саған аз сыбага ма?

Мөржан (*тамсанып*). Япыр-ай, женеше-ай, маған шен беріп тұрғандай сейлейсің-ау!

Жұстайлак. Күйіп кеткірдің зілдісін... Тілімді қайрайын деп пе едің?

Мөржан. Буынсыз жерге пышақ салған соң қайтайын...

Жұстайлак. Тоқтат енді қылымси бермей. Мен айтқан соң буынсыз болмайды. Кімнен тартынасың? Біздің ауылдың буы ғой асқақтап тұрғаның (*Тоқтан*) Не қыла-сың, сорлы! Мен айтқан соң елдің ғой! Сез сол.

Мөржан. Жок, женеше, бұл жерде тілінді алмаймын...

Жұстайлак (*бастырмалатып*). Немене? Кімнен өулие едің? Тең көрмей тұрмысың әлде, бекзада неме?

Мөржан. Жантастың қозіне шөп салмаймын.

Жұстайлак. Е, ол сенің қозіңе шөп салмайды ғой (*кеkeтіп*), қозің жеткен ғой, тегі! Жантас кімнің *Жантасы?* (*Сықылықтар күліп*.) Біліп пе ең?

Жұніс, Нұрқан шыгады, екеуі де жақсы киінген.

Көрініс

Жұніс (қалжақтап, ойнап). Бәрекелді, жолы болар жігіттің дәйім жеңесі осылай келсеши! Женешемдей болсаши! (Бибішке үйірілін.) Әттең, дәурен!

Жұзтайлак (бұган салқын қарап, басындағы шапанын изына түсіріп зілмен). Немене тәйтіктеніп? Шырағым, байқа, құрбың бар ма мұнда?

Жұніс. Ойбай, жеңешетай, ренжіп қалдыңыз ба? (Қысылып құліп.) Менікі жай еркелегенім еді!

Жұзтайлак (Нұрқанга). Ағаңмен екеуіннің қасына ергеннің бәрі дәйім өстіп, асып кеткенін сезбей қалады-ау, Мырза жігіт.

Нұрқан. Женеше-ау, асып не қылды? Кісі басына-тын кісі сен емес қой. Несіне үялтасың?

Жұзтайлак (тыңдамай, Нұрқанга). Қойшы, Мырза жігіт... Әмісे орынды ұмытасың!

Нұрқан. Ай, жеңеше-ай!

Жұзтайлак (жарыса). Мына біреу күң де тең-түсың бола қапты, жауап қатып!

Нұрқан. Е, бәсе, Мержанды айтсайшы! Мен десе аза бойы қаза тұрады. Тәрізі, қорықса керек менен. Не жазған кісі екем осы мен? Білдің бе, жеңеше?

Жұзтайлак (жактырмай). Сөзіне болайын!

Нұрқан (жалт қарап). Апыр-ау, тағы не жаздық?

Жұзтайлак. Ат-шашаныңды неге атамайсың одан да?..

Жұніс (Нұрқанга). Тәйірі, Мөржан сенің тілінді қайы-райын деп жүр деймісің, арадағы кісі жансақ айтып жүрген де!

Нұрқан. Өзім де солай ойлаймын, ең соңғы рет жеңешемнен айтқызғаным сол ғой.

Жұніс. Енді жеңешем салмақ салған соң болғаны ғой! Не сез бар?

Мөржан. Сіздерге ойын керек қой.

Жұніс. Бәрекелде, ойнамайтын, құлмейтін жастық бола ма? Ойынымыздан айырмасын, Мөржантай!

Мөржан. Қақпай тас ойнағандай.

Нұрқан. Ажар салатын жеңешем, айтқызатын мен. Сенің өлі де олқың бар ма осы?

Мөржан. Жөнге жұмсаса бір сәрі... Мазаққа...

Нұрқан. Менімен жақын бол деген саған мазақ

көрінеді екен? Теңің емеспін ғой, тегі... Солай дерсің өлдे? (*Күледі.*)

М ө р ж а н. Арам жүріске не деп мәз болайын, мазак демей...

Ж ү н і с. Махаббат, жастық, онда арам, адап деген болмайды, Мөржан. Ондай сөзді қой сен!

Н ү р қ а н (*кекемін*). Өлде нақ сүйерім болмақ шыгарсың (*Күлін.*) Өлемнен асыпсың ғой, сен!

М ө р ж а н. Әркімнің өз нақ сүйері бар шыгар.

Ж ү з т а й л а қ. Қоргенсіздің сөзін...

М ө р ж а н. Сізге тең болмағанмен өз теңім табылар.

Ж ү з т а й л а қ. Шатқызыба енді мынаны...

Ж ү н і с (*Нұрқанга*). Не понимает, дура!

Кетеді.

Kөрініс

Ж ү з т а й л а қ (*жалғыз*). Сені адап қатын, жақсы қатын дегізіп, онымен тәтті дәурен сүргізіп, тыныш қарап отырармын мен. Сінірі шыққан күн, менің иығымнан түскенге сен неге місе қылмайсың! Мырза жігіттен қалған сарқытқа Жантас неге шүкірлік етпейді? Болыс төсегін арамда да, езіндікін тағы амандал қал (*Кекемін күлін.*) Жок, шырақ, өйтсөң ойын бұзылады (*тоқтап*), Жұстайлак сүйседе тістер сүйіп өдеттенген.

Жұніс қайта шыгады.

Kөрініс

Ж ү н і с. Женеше, айтпасам ішке қату боп байланады.

Ж ү з т а й л а қ (*кулін*). Енді қату деген сөз шықты ма?

Ж ү н і с. Я, теріс пе?

Ж ү з т а й л а қ. Бұдан бұрын “өрт еді, уланды, дерттенді” деп едің. Енді мына бір пәлесі тағы шықты. Осы сіздің ішініз-ақ ластан арылмайды екен! (*Күледі.*)

Ж ү н і с. Соққының қатты, неге аямай серпесіз?

Ж ү з т а й л а қ. Олай болса ашулансанызышы! (*Күледі.*)

Ж ү н і с. Ынтықпын, сондықтан ашулана алмаймын. Аямассыз ба?

Ж ү з т а й л а қ. Бала, не қыласың бізбен ойнап?

Жығылып қалсан ү мұрның қанайды (*куледі*.) Жылап жүрерсің...

Жұнис. Сонда да талмаймын. Бәрібір сізсіз атар таң, шығар күн жоқ. Қаната, жылата бер.

Жұзтайлак. Біздің сын ауыр келеді... Бұғанаң қатпаған. Салмағым салсам майысып қаларсың.

Жұнис (*жақындал*). Тымқұрмаса саусағыңың үшінан бір сүйейінші (*Ұмтыла береді*.)

Жұзтайлак (*зілмен*). Тарт... (*Anau тоқырап қалады*.) Өзің айтшы (*куліп*), неменеңе қызығайын? Қояберген шашына қызығайын ба өлдे? (*Күледі*.)

Жұнис. Япыр-ай, қорламасаңызшы, сынаңызшы. Сүйгендігім үшін отқа түс десеніз отқа, суға десеніз суға түсейін.

Жұзтайлак. Батыр, осы у, от дегенді қойшы. Мен бір көрікші ме едім, “отқа сал да суға сал” деп қара темір үстагандай (*куледі*.)

Жұнис. Не деген нұрлы, не деген сиқырлы! Бірақ нет-кен алыс сұлу. Дарига оң көзіңе ілінетін күн болар ма, жоқ па?

Жұзтайлак (*қарап тұрып, аз емексігендей болып, жақындал күліп*). Жарайды, сынайын... Бірақ асықпайсың, көп сынаймын, тәзесің. Біздің көмей үлкен көмей, бала... Өкініп журме тек.

Шығады. Артынан қуанып Жұніс те кетеді.

Kөрініс

Жантас пен мұғалім шығады.

Мұғалім. Ие, қыын күн туды. Сын кезең. Милләт халі мүшкіл.

Жантас. Алғаш, алады дегенге бір-ақ ай өтті. Енді міне спескі.

Мұғалім. Ел өзі мына Майқанмен сойлесті ме?

Жантас. Ел Майқанды сейлеспей-ақ біледі Гой. Жалғыз-ақ, осы сіз қалайша дәме қыласыз? Соныңызды айтсаңыз екен!

Мұғалім. Қалайша деп, өзгені қойғанда оның да жан күйері бар емес пе? Қия ма?

Жантас. Жан күйерінен бірде-бір кісі кетпейді. Орналастырып жатыр.

Мұғалім. Қойшы!

Жантас (*кекетіңкіреп*). Бәрекелде, өте жақын адамдары тіпті спесіктерде жоқ, ал.

Мұғалім. Өзге елді, көпті қайтеді? Кіммен кісі болып отыр?

Жантас. Көп дейсіз бе? (*Күледі*.) Көпке сеніп қора салғызып жатыр, үқтыңыз ба?

Мұғалім. Қора дейді, о несі?

Жантас. Биыл мал көбейеді. Бұрынғы қора тарлық қылады дейді. Тыңнан. Борсақ жерінен мал қора салғызығалы жатыр.

Мұғалім. Ғажап. Менің күтпеген қарастерім бұл кісіден. Онсыз да Олжай сіздің елді жылатумен келмелеп пе еді? Бұл өлі осындаидай ма еді өзі?

Жантас. Жылату ма? Борсақ, Борсақ емес, буларга бауырсақ қой.

Мұғалім. Хикмет, бұда көп болыстың бірі болғаны ма?

Жантас. “Ұлықтан шен алышп, дәреже де алышп отырган бай, болыс әр жерде өз елін сатып отырады”, – деп өзініз айтпап на едіңіз? Мен сол сөзінізден бері қарай, тап осы Майқан болыстың басқан ізін бұлжытпай танитын болып едім.

Мұғалім. Әлде, сен бір-ак жағынан қарайтын шығарсың? Бұл газет оқиды, пікірлі адам, Кәкендей адвокат, милләтшіл, басшы, оқыган досы да бар.

Жантас. Дос емес, сол адвокатыңыз Майқанмен қыз беріп, құда болмақ дейді ғой.

Мұғалім. О да ғажап екен.... Қалайша? Бұл өзгелерден бөлек болса керек еді ғой.

Жантас. Мен сіздердей көзі ашық адам емеспін, бірақ ер батқан соң жорғалық шығады. Біз болыстың айласы мен салмағы арқамызға аяздай батқан елміз. Сондықтан көргішірек болған шығармыз.

Мұғалім. Онда елдің басшысыз болғаны ма? Жок, ең болмаса, ана адвокат Кәкеннің пікірін білу керек.

Жантас. Оны өзініз сынарсыз... Әйтеуір елдің шыдамы таусылып барады.

Мұғалім. Ел не істей алады?.. Аласады ғой сорлы!

Жантас. Бәрібір тасты жапалаққа ұрсаң да, жапа-

лақты тасқа үрсаң да жапалақ өледі деген. Елге де сын, басшыға да сын болар.

Мұғалім. Мұшкіл, мұшкіл хал.

Жантас. Мұғалім! Мектебінізден оқымасам да қасыңызда жүріп көп тәрбие алғып едім. Тұған өкемнен көрмен үстаздық көрдім, тіпті көп алғыс айтам осы үшін...

Мұғалім. Бар болғыр, оның несін айтасың? Мен де сенің ерлігінді көз алдымға тұтып, жақсы көрмеймін бе?

Жантас. Бәрекелде. Жақсы айттыңыз, ендеше, бір нәрсе сұрайын.

Мұғалім. Сұрама деген кісі бар ма? (*Күлін*.) Сен немене салтаса сатып?

Жантас. Ендеше, өзгені қояйық, осы өз басыңыз кіммен боласыз. Ел сізді біледі. Жақсы көреді. Сіз болсаныз болады...

Мұғалім. Мен бе? Ойлану керек. Кәкеңмен бір тілдеспей болмайды. Бірақ түбіндегі қажыгалы, қайғылы бір халдің үстінен келіп, болыс бір бөлек, көпшілік бір бөлек кететін болса, мен әрине сендермен, көпшілікпен болармын.

Жантас (*жылдам басып мұғалімнің бір қолын екі қолымен қысып сілкіп*). Бәрекелде!.. Менің естімегім осы еді...

Мұғалім. Сенің түбің Борсақ болғанда менікі де соナン қашық емес қой. Болыс емес, жыныстасым сенсің ғой.

Жантас. Аузыңнан айналайын, мұғалім-еке! Өзің айтқан сорлы елің жылағалы тұр. Соның көз жасын сұртер болсаң жынысынды ақтағаның.

Осы кезде сырттан Мержан даусы шығады. Жантас, мұғалім тыңдайды. Аздан соң Нұрқан Мержанды қуа шығады. Алыс-жұлыс.

Мөржан. Шыбын құрлы болма дейсіндер ме? Шыбын да жанын қорғайды! Қенбеймін қорлыққа. Қорлыққа көнгенше өлгенім артық.

Нұрқан. Күң, қатынам болғанға неге қуанбайсың, сен күң. Осы сені менің қолымнан кім алады.

Нұрқан үстап сүйе берем дегенде, Жантас шығады. Артынан мұғалім, Жұстайлак, Жұніс шығады.

Kөрiнiс

Мे р жа н (*Жантасқа қарай жүгіріп*). Жантас-ай, ниеті қалай еді мыналардың!..

Ж а н т а с (*қарап жіберіп, жайды үгүп*). Нұрқан мырза, бұл не ойлағанын? (*Жұзтайлақ сазарып, түйіле қарап тұрады.*)

Н ү р қ а н. Жарайды, сен таусылатын ештеме бола қойған жоқ өзірше...

Ж а н т а с. Е, басыңа ойнақтасам да көтере бер дейсің ғой!

Н ү р қ а н (*Жүністен темекі алып тартады*). Айттып тұрғаның не өзі.

Ж а н т а с. Ұқпай тұрған шығарсың?

Н ү р қ а н. Ал үқтым. Сонда Борсактың қызын аяйын деп пе ең менен?

Ж а н т а с. Борсактың қызы, Борсактың қатыны, оған есе-тәндік болушы ма еді дейсің ғой.

Н ү р қ а н. Жә, тіл-жагыңа беземей! Сенімен шешендік салыстырар уақытым жоқ.

Сәруөр шығып тындал тұрады, қолында гүл, роман.

Kөрiнiс

Ж а н т а с. Салғыласар уақытым жоқ! Өйткені уақытың біреудің қалындығын жүрт көзінше масқаралауға кетіп жүр ғой. Әттең, астың-ау, бірің болыс, бірің кандидат болып ат.

Н ү р қ а н. Не айтады мынау? Не естіп тұрмын? Мұғалім, сенбісің мынаны құтыртып тұрған?

М ү ғ а л і м. Мен емес екенімді білесің, Нұрқан мырза. Бірақ сіздің мінезіңдің дұрыс емес. Сіз ел ағасы адамсыз.

Ж ү з т а й л а қ. Мұғалім, Борсактың сойылын сен де соғайын деп пе едің?

М ү ғ а л і м. Бұндай қияннатты менің мөслягім көтермейді.

Ж ү з т а й л а қ. Мәстегің көтермесе жайыңа жүр (*Жүніс мәз болып қүледі.*) Өлде маған, сен көтеретін жүк емес екені рас.

Ж а н т а с. Мың асқанға бір тосқын деген. Күн бір жауса, терек екі жауып... Онсыз елдің жылауы, дерті аз бол тұрған жоқ бұл күнде. Мынадай қан жылап тұрған күнде көзге шұқымасандар етті тымқұрмаса.

Нұрқан. Құннен қорқасың ба? Ендеше, тілінді тый.
Әйтпесе епті неме, кетерінде өнгере кетерсің окопқа.

Жүніс (келін). Жантас! Сен акымақ, болғансың-әй!
Құдай деп айтайын түк те болған жок. Эншейін қалжыңға
ыза боп, даусын шығарып жүр Мөржан. Және мен бар
емеспін бе? Мені қурай көремісің өзің? Тапа тал түстеге са-
ған жаманышылых, істетіп қояр ма ем мен (*Естірте*). Бар
жолына. Бол, доғар сөзді! (Жылдам басып Нұрқанга кеп.)
Итті алдамасам болмас. Сыр берме, некыласын! Бегеу бола
береді, қайтейін деп ең (*Күліп арқага қагып*). Пай, батыр-
дың түкүмбы. Мықты екен балалары, жігіттікі де осылай
кесек істейсіндер-ая.

Кетеді.

Жантас (кетіп бара жатқан Нұрқанга). Қап-қап,
болмас. Борсақ болғалы көрген қорлығымның үлкені
дермін осыны, Нұрқан мырза.

Жұзтаілак (Жантасқа). Жә, сенікі не әлі осы?
Мен Мырза жігіт көзінше үндемедім, не дедің осы сен?

Жантас. Бәсе, сен не дедің? Өзің не, қаспышың,
доспысың?

Жұзтаілак. Менікі сол, не десен о де! Саган адап
қатын керек... Өзгенің не дәті шыдайды екен?

Жантас. Өзгенің еркі өзінде, ерікті кісі не тілесе
соны істейді. Онда менің жұмысым жок.

Жұзтаілак. Не дедің? Сен еріксіздікке ұшырап
жүр меге едің? Еркінді алыш жүр екеміз гой, тегі! Кімді қызып,
кімге ара тумесің?

Жантас. Онсыз да еркі аз адамға істеп жүрген зор-
лығың аз емес, соны айтам! (*Мөржанды көрсөтін*). Мына-
ларың сол гой.

Жұзтаілак. Ендеше, менен өулие ме еді. Борсақ-
тың шеп желке қызы?

Сәруэр (ашуланып). Уллахи, бу нинди хиянат!
Әйтәрсің әллә нинди ханша. Ниләр суйли.

Жүніс. Сәруэр, қойсанышы сен! Айт-үйт жок, немене
бас-аяғын білмestен.

Сәруэр. Шаярманың сіз! Біләм шу мен. Білмегендә,
мына сіз білмісіз!

Жұніс. Нені дейсің өзін?

Сәруэр. Ңеммәсін.. Алар итак та рәнжітә Мержанні!

Жұзтайлақ (*Жантасқа қадалған қалпында*). Жауаптаспақ екенсің ғой. Ендеше, алдымен маган жауап бер. Кімді өулиесітесің? Мен кім, ол кім еді?

Жантас. Ендеше, сені мен зорлагам жоқ. Онсыз да күйіп жүрген адамбыз, күйдірме, білдің бе?!

Жұзтайлақ. “Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас”, өзім-ау жал бітірген.

Жантас. Олай болса маган, малға бөккен бай қатыны, өзің тілегенсің.

Жұзтайлақ (*қатты ашуланып*). Ендеше, өжет неме оны да айтарсың, шын саттың ба мені Борсақтың сасық қызына (*Жантас үндемейді.*)

Мөржан. Опыр-ай, не сүмдық айтып түр мына кісі? Жантас-ай, елім бе ең, жауым ба ең, тегі! Не дейді, неге үндемейсің?

Сәруэр. Әя, синің ярың икән әйтсін ул хазір, құдайым нинди қорлық, аң Жантас, нинди син хиянатшы! Мержан әллә сиған сунди кішіміни?

Мұғалім. Сәруэр, саған не болған? Жындымысың?

Сәруэр. Кирәкми сезің, жінни сен. Шунді аждана хатынға міни сатырга Мержанні!

Мөржан. Жантас, мендік босаң жауабын бер, басымды өуре етпе. Онсыз да көрген мазагым аз боп па? Өзінді базарға сап саудалатайын деп пе ең?

Жантас. Шын айтамысың?

Мөржан. Жұзтайлақтан көрген тепкім аз ба еді? Азар болса өртеп жіберер, өзі тілеп түр ғой, мен де тілеймін, айт айтатыныңды.

Жұзтайлақ (*тайқи беріп Жантасқа*). Сүйгенімнен күйіп тұрмын-ау! Аяғыма отырғызып па ем өзгені? Қадір білгенің осы ма, сен тексіздің?

Жантас. Жұзтайлақ, бүйтпес едім, қылышың асты. Ендеше, Мержан менің жарым. Бұл маган өрі жар, өрі дос. Саған мен бір түндік. Олай болса, өзің қандай болсан мен де сондай. Сен де маган кептің бірісің. Сен деп есімнен айрылғаным жоқ, білдің бе? Қанжығанда кетейін бе?

Жұзтайлақ (*қатайып an*). Ә, солай ма? Асылың соң ғой? Үстасқан екеміз ғой, кіна өзіңнен. Бір жолғы спис-

кеге кіргізбеген мен едім, енді міне кеткенінді бір-ақ білдерсің, көрермін өзгесін.

Ж а н т а с (*Бибішке*). Қылдан тайсам ерегісетінінді білемін, осыған жеткенің жеткен-ақ. Бірақ көріп алдым. Қайтейін.

Мөржанды алып кетеді.

K e p i n i c

С ө р у ө р (*Жұніске*). Нинди зур сөзлөр сүйли, бу йуз түйә?

Ж ү н і с. Ой, Сәруәр-ай, оны айтасың ғой.

С ө р у ө р. Инді нені әйтіргэ. Якші болса йуз түйә диген исімгә қорлансаши. Адамзатты йұз түйә диләр, бір-бірі сатқан, икіншісі сатып алған, ө ул. Подумаешь важни-чаєт! Ишкекі, йұз түйәгә сатып алған уны!

Ж ү н і с. Тәңір-ай, сол сез бе екен?

С ө р у ө р. Ну, инді ни кирәк сиңә. Атан башымыни шул?

Ж ү н і с. Жантаспен жақын екен ғой, ойбай? Осынша қол жетпестей асыл шынар! Аяғының ұшына жанды отырт-паған такаббар сұлу! Тандаганы, талғаны мынау ма еді? Жантас құрлым бағым жок, шын-ақ жолсыз ба едім тәнірі мен?! (*Бекініп.*) Жоқ олай болмаспын (*Тез-тез басып шығып кетеді.*)

С ө р у ө р (*бұның сөзінің тузында таңданып тұрады да*). Қаһар, әллә нинди шиғыр оқимыни десем... Сихырланған бит мұндыса да!

Артынан кетеді. Мұңайып отырып қалған мұғалім. Ол Бибішті тамашалауда. Бибіш иығында шапаны, мұнды, ашулы тұрмен жүдеп отырып қалған. Енді ғана серпіліседі.

K e p i n i c

Ж ү з т а й л а қ. Япыр-ай, не жазып едім мен мынаған, мұғалім! Кем басын теңге алғаныма, сүйгенімнен жаздым ба? Өмірі мұндаидай қорлық көріп пе едім? (*Жылап жібереді.*)

М ұ ғ а л і м. Бибіш ханым! Ұғыспағандық қой! Жастықта болады ғой. Бірақ сүйген жүрек, жастық махаббатты (*күрсініп.*) Әсіреле соның ішінде сіздің махаббат, сіздің ықыласыңыз қандай асыл, қандай нұр, нөзік сый болар еді.

Жұзтайлақ. Ұқты ма, бағалады ма соны? Ләқтырып, серпіп кетпеді ме? Менің осы ел ішінен жапа-жалғыз таңдал алғаным сол емес пе еді?

Мұғалім. Сізді сүюші аз ба? Білсекіз еді кімдер сүйетінін.

Жұзтайлақ. Сүйгенімнен көргенім мынау ма? (Ашуланып.) Бірақ енді өкінбесін! Таңдайна татырармын. Үйелменімен өртемесем Жұстайлак атым құрысын. Таңдағаны Мержан екен гой. Оны Мырза жігітке күң қатын қылт өпегенімді көрерсің. Осы сертіме сен күә бол, мұғалім.

Мұғалім. Олай деменіз, шын махабbat рахымды, кешірімді болады. Жантасқа кек ойламаңыз.

Жұзтайлақ. Адыра қалсын махабbat. Ар-намысымнан садаға.

Мұғалім. Құрметті Бибіш ханым! Не қылған сұлу, не қылған нұр сөүлесіз. Ашуланған жүзіңізден де нұрдан басқа еш нөрсе көре алмаймын. Сіздің нұрынызың бір сорлы тұтқыны менмін, білермісіз? Көз саларсыз ба?

Жұзтайлақ. Мені сүйген кісі менің сойылымын соғады.

Мұғалім. Жаным, сіз осы сөздерді айтқан сайын туңғызық аспан жұлдызында болып менен алыстал бара жатқан сияқтысыз. Рахым етсекіз болмай ма? Бір назар тастасаңыз ғаси пендеге тірлік куатты болмас па еді?

Жұзтайлақ (*қатты*). Мұғалім, қойши күйіс қайыра бермей. Ана құманды ал онан да.

Мұғалім (*селк etin, қатты куйініn*). Не дедіңіз, не деген күпірлік?

Жұзтайлақ (*куліn*). Сынға толыңыз, солай болады...

Мұғалім. Мені надан құрым санадыңыз ба?

Жұзтайлақ (*куліn*). Ана құманды алыңыз деймін.

Коғымен нұскайды, мұғалім құманды алып ұстап тұрады.

Ділда шығады.

Kөрініс

Ділда (*Бибішке жақындаі беріn*). Болыс пен Кәкен кеп қалды екі пәуескемен. Келін қарағым, ауыл өбігер болып жатыр.

Жұзтайлақ. Жө, болды, ел қашты, жау жетті демей! Өбігер боп, қонақ көрмел пе ең? (*Жүре береді.*)

Ділда (*mугалімге*). Қарағым-ау, Нұрқан ашууланып кеп Борсақ деп ауылды бүріп жүр. Жантас бірдеме етті ме деп шошып жүрмін, күн жаман бол барады. Аман ба еді біздің жалғыз?.. Өзінді ылғи ес көреді, қарағым!

Мұғалім (*серпілін*). Шеше, ә, әншейін... Ә, дәнене жоқ. Е, әлгі кеткен бе?

Колындағы күманды көтеріп қарайды.

Ділда. Қарағым, маган берші мына адыра қалғырын, не қылайын деп ең бұнысын ұстап әлдекімше... Ойбай, пан гой бұл Жұстайлак, сикыр гой... Әдейі бір қыры гой саған істеген... Бекер ұстагансың гой, қарағым, соңынан қалмайды сонан соң. Бері өкелші, бермен (*Алады, кетеді.*)

Мұғалім (*жалғыз анырып қалып, артынан*). Я, пірәдәр түсіндің бе? Бұл әйел нендей жыртқыш! (*Басын изеп, бөйітше.*)

Ей, Сұлтани Махмуд, не қылар сәп!
Мәгәр халқында юқ болса вахбуд (*әндемін*.)
Жас бала жайып саусағын!..
Талпынған шығар айға альс!..
Міне сәнә дәріс әпнеді!..

Шыға береді.

Шымалдық

Екінші сурет

Болыстың үйі. Жасаулы сонді кілем, тұскиізлер, үлкен варшава кроваты. Төрде ақ жастықтарға шынтақтаған адвокат Қорім. Ақ көйлек, қара желетке, алтын сағатты. Төсек жаныңда Бибіш, он жағында Кыдыш, Бибіштен төмен Нұрқан. Ол үлкен тегенедегі қымызды сапырып құйып отыр. Бибіш Қокениң аяғына қымыз құйғызып өзі ұсынып отыр.

Көрім. Бибішті де ренжіткен екен гой бұл ел...

Жұзтайлақ. Жоға деймін, тіпті малшы, қосышмызга дейін құтырғанын айтамын-ау.

Көрім. Кімдер осы? Осы елдің әбігерін бастап жүргендер кім өзі?

Жұзтайлақ. Кім дерініз бар ма? Ауызға алар біреуі де жоқ!

Көрім. Жок, сонда да бірі бастап, бірі еретіні болмай ма?

Нұрқан. Е, көп шуылдақ, көп суыр, малшы, қосшы.
Өңшең елден шыққан келімсек, қырық ру.

Қыдыш. Онысы рас, соған сол жігітім кете ме деген
тәуір елдің өзі де қурық бергендей! (*Ділда кіреді.*) Әттен,
қолды байладап отырған сол ғой.

Көрініс

Жұзтайлақ. Ей, қатын, қазаныңды баптап қайнат,
балаң үлық бол жеткенше жұмсай тұрайық әйтеуір
(*Kekemіn.*) Бір басшы мына өзіміздің кемпірдің баласы дейді,
Кәке.

Қыдыш. Көбі осындай, осы өзіміздің ығымызда
жүрген адамдар. Тіпті пәлен дейтіні жок ішінде.

Көрім. Бишарапал босқа сорлайды ғой.

Нұрқан. Жол біліп, жөн сілтері жок, бір сор тұртіп
жүр, не қыласыз.

Жұзтайлақ. Ажалды киік адырға деп, қаза тұртіп
жүрген де.

Көрім. Қаза екені рас. Қазіргі жаза қатал ғой. Тоқ-
татпай болмайды. Обалына қалармыз бос қырғызып.

Ділда. Құдай-ай, сақтай ғөр. Қарағым-ау, жарығым-
ау, айтсаңшы, Нұрқан-ау, күнім-ау, құрбысы емес пе ең,
тыйсыңшы!

Жұзтайлақ. Олай дегенше ана түлен тұртіп жүрген
баланың өзіне айтсаңшы. Бізден кетіп, дәм-тұзды аттап,
жолы болар деп пе ең?

Ділда. Сөулем-ау, менің ол қырсыққа ертелі-кеш
қақсағаным осы емес пе?

Нұрқан. Жок үндеме, женеше, дегеніне барсын, не
қыларсың? Мойны қайрылғанын көрейік. Қайта қоя бер.

Қыдыш. Дастанқан аттаған оңбас. Кемпір, осы ба-
ланмен жетім-жесір бол қалғанында, осы үйге әкеп, осы
Майқаның етегінен үстакан мен едім. Бізде қарызың
жок еді, байғұс. Тағы бір достық айтайын. Жынданған бала
жындана берсін, тап езіне айттарым, осы босағадан өлігің
шықсын. Тапжылма, не қыласың, байғұс. Мына Бибішімді
күте бер. Айтқаныңда тоқтамаса ана жынды балаға қарғы-
сыңды айт.

Ділда. Садағаң кетейін, қарағым... Айтайын мен оған, айтайын... Бірақ тілімді алмайды, мениң өлігімді осыдан ал деп тағы айтайын.

Жұзатайлак. Бәсеке, сенің тілінді алыш, сені аяй ма ол.

Ділда. Аямайды, аямайды, ойбай, ол ку жалғыз, бишара! Бірақ, тілін алса алатын бір кісісі бар, соны ғана бір айтсам деп ем.

Қыдырыш. Айтсаншы, байғұс-ау, оның несін іркіп жүрсің?

Ділда. Ендеши, өлті мәлім бар ғой... Мәлім, молда, өлті осындағы Сала. Сол айтса тоқтар еді деймін, содан жанын аямаушы еді...

Көрім. Онысы кім?

Қыдырыш. Мұғалім! Тегі, соган сіз бердеме айтып қоймасаңыз болмас өзі, тәрізі мынаның мына сөзінің жаны бар.

Нұрқан. Шақыртшы сол мұғалімді.

Жұзатайлак (*kempirge*). Бар, болды енді! Мұғалімге хабар қылдырт, біз шақыртады де!

Ділда. Қарақтарым, қойғыза көріндер енді, ұлықтың теріс хатына іліндіре көрме, қуатым, Кәкітайым (*жылайды*.)

Нұрқан. Бол енді, айттың ғой, жүре бер (*kempir keteedi*.)

Көрім. Өзі, бір кемпірдің жалғыз баласы екен, бұндай-лар мына списокке ілінбесе керек еді ғой.

Нұрқан. Өзі ілінгісі келген сон бола ма?

Жұзатайлак. Ілінбейтін қылышы бар ма?

Болыс кіреді.

Kөрініс

Көрім (*болыс отырган сон*). Немене, Майқан, не хабар бар?

Болыс. Отқа түсер деймін, бұл жынды кәбелек құсаган есалан ел, список тексермек дейді.

Нұрқан. Е, соган ұсагандар аз деймісің? Мында көрші болыстар: Қарабұжыр, Кексуда да осындей ылан басталыпты дейді. Береке-бірлік десе қандай табылmas еді. Әрекеге шүркүрасып, табысып жатқанын көрмеймісің?

Қыдыш. Құтырап бұл Борсақ, Қарсақ, сауырын алғызайын деген екен, бір шайнап тастамаса болмас тегі осыны, бәлемді.

Болыс. Борсақ, Қарсақ құтырып не қылар дейсің, тұтас тұрса қалың Олжайға не қылушы еді? Тегі, өзге елдің тараразысын бақпай болмас. Өзі тұтасып, ұласып бара жатқан сияқты.

Нұрқан. Өзге елді Қыдыш екеуіңіз қолға алыңызы, дәл Борсақтың өптігін өзім басайын. Тәнеке, Жантасық жын өзімнен де табылады. Байлаташ алса деп отырмын қазір екеуін.

Болыс. Оны қой өзірше, шырға керек. Болмайды.

Мұғалім кіреді.

Kөрініс

Қыдыш. Мұғалім, мынау ел сенің тілінді алады дейді. Көкен болса, міне келіп отыр. Не ойлаганың бар сенің осы? Тыясың ба, жок, қырылсын деймісіңдер осы қазағың? Біреуден біреу желік алыш, міне пәле үлгайып барады десіп отыр, міне!

Мұғалім. Сіздің бұлай деуге қандай қақызыз бар! Елдің басшысы мен бе екем? Сіздер емес пе?

Болыс. Мұғалім, қашыртқыға салғызыз келе ме?

Мұғалім. Мен түсінбеймін!

Болыс. Тоқтау айтызыз. Сіз айтсаныз тыйылады дейді. Эне, өрттей қаптап келе жатыр.

Мұғалім. Бұларызыз маған мәжбүри реуейіште қойылған мәсселе ме? Шарт па? Немене өзі, болыс өпәнді?

Көрім. Жоқ, сіз де, біз де осы елдің бір жарасын емдеуге мәжбүрміз, солай емес пе?

Мұғалім. Әлбеттә!

Көрім. Сіз кебіне таныс болсаңыз, тіліңізді алса, араласызыз, мұны мен де қажет деп білемін.

Мұғалім. Бұл бізге сын ба өзі, тегі? Жоқ, жай тегі, ел қамын ойлау ма?

Жұзтайдак (*куліп*). Сын десе қашайын деп пе едіңіз, мұғалім? Сын дегеннің таңдайызызга татығаны бар ма еді әлде? (*Күледі*.) Қадам баспай жатып саудаласқан сияқты бол.

Мұғалім. Жоқ, Бибіш ханым! Көп тілегі сол болса, мен сөйлесуден тартынбаспын. Бірақ тәсрім болар деп сенбеймін.

Көрім. Не де болса араласу керек, сейлесу қажет.

Мұғалім. Көке, сіз шаһардан келдіңіз. Менің сізге бірнеше сөүөлім бар.

Көрім. Айтыңыз...

Мұғалім. Осы мәселеде өз пікіріңіз қалай? "Қазак" газетінің пікірі қалай?

Көрім. Бар үлкен қалалардағы қазактан шыққан зиялышармен хат алысып отырмын...

Мұғалім. Я, соны айтыңызшы! Мен үлкен дағдарыста жүрмін.

Көрім. Ол азаматтардың пікірі, менің пікірім бөрі бір...

Мұғалім. Не дейсіздер?

Көрім (*куліп*). Халыққа айтамын, сонда естисіз.

Мұғалім. Мақұл, айыпқа бұйырманыз.

Көрім. Еш нәрсе етпейді, мұғалім... жалғыз-ақ, сіз өз жағыңыздан мына ел басшылары айтқан сөздің жөнін айтып көріңіз...

Мұғалім. Ел үшін қажет пе сол?

Көрім. Керек.

Жұніс кіреді. Бибіштен төмен кеп отырады.

Қыдыш. Жақсы келдің, Жұніс шырағым. Олар Борсақ болса, сен Қарсақ, әрі оқыған азаматсың.

Жұніс. Я, не бұйырмақ едініз!

Жұзтайлақ. Дұрыс, бәсе осылай сөйлемес пе жас жігіт!

Қыдыш. Мен соларға қарсы сені қосам ба деп отырмын.

Жұніс. Қосам дейсіз? Бұл өзі бәйге екен ғой, тегі...

Қыдыш. Қарағым-ай, сейіл де – сейіл, сергелден де – сейіл емес пе? Ойында озған, шында да озады. Кел, Жүке, осыны екеуміз бәйге қылайық.

Нұрқан (*Бибішке*). Ал, Қарсақ, Борсақ жарысы болады. Женеше, балуаның қайсысы, бәйгенді тік.

Болыс. Қой бұл ойын емес, шын ғой, әзілді қойындыздар.

Жұзтайлақ. Әзіл емес, біздікі де шын. Мен өзім көптен осы Жүкен деген кісімін (*Жұніс қарайды*.) Оны өзі біледі.

Жұнис. Мазақ болмаса көрерміз, жеңеше.
Жұтайды. Мазағың не? О не дегенің?

Ділда кіреді.

Нұрқан (*қасына таман ымдан шақырып an*). Кемпір, айтпай істесем қарыз болар.

Жұтайды. Бәсе білдіріп қой өзіне.

Нұрқан. Ана келе жатқан елдің ішінде балаң да бар дейді. Міне, не ол елді де тоқтатып, өзі де тоқтайды. Немесе осындағы келініңді де бүйіртпаймын, білдің бе? Балаңнан бір, келінің екі айрыласың... міне, айттым да қойдым...

Ділда. Қарағым-ау (*Нұрқан мен Бибішке*), қолдағы бишарап емес пе ем! Не қыласың! Менің зәремді алып? Жалғыз жұбанышын сол Моржан емес пе? Қарақтарым...

Нұрқан. Ә... Солай ма? Бәрібір мен күнелі болмаймын...

Жұтайды. Әлін білметен әлек деген сол болады, кемпір.

Сырттан шаш-шүң шығады.

Болыс. Келді ғой! (*Қыдышиқа*.) Үстімізге кіргізіп отырамыз ба басынтып.

Қыдыш. Кірмесін, түге. (*Дауыстар*.) Сый қонақ бар мұнда....

Жұтайды. Төрімізге шығарып, тәбемізге ойнатушы ма едік? Әкелменеңіздер Кәкенің үстіне.

Болыс. Қайда Шатақан! Шатақан! Бұнда кірмесін, тысқа түссін демеп пе ек, қайда жігіттер!

Нұрқан. Тәйірі, немене өзініз ыққан кісідей, қымтансип.

Көрім. Бәсе, немене бұл өзі, қоркушы ма едік өз елімізден?

Шатакан (*тыста есік алдында*). Уа, бұнда кірмендер... Сый қонақ бар! Құда бар. Кәкен!

Даудыс. Болсын. Сол Кәкенмен сөйлесеміз, кіреміз.

Нұрқан (*есікке таман барып, ақырып*). Бұл не бассыздық?! Шығамыз қазір, түссін тысқа!

Тәнеке, Жантас, Бәрбасар, Бойбермес кимелей басып кіріп келеді, арттарында Шатақан бажылдайды, көп елдің кернеп келіп түрганы көрінеді. Нұрқан кейін басады.

Тәнеке (*kіріп тұрып*). Құба құстың тұмсығы етіңе тисе, атаңың төрі түгіл көріне кірерсің, кір, жігіттер!

Жігіттер сыймай есікті кернеп тұрады. Мержан, Сәруар да кірген.

Тебеме кетере-көтере болғанмыны, өулис тұтып. Аманбысың, Кәрім мырза!

Қыдыш (*өтірік құліп*). Жұлқынып жүрген кім десем, тағы сен бе едің, қайыс аяқ?

Тәнеке. Тағы мен! Тағы мен! (*Қолымен жігіттерді көрсөтін*). Міне мен! Мына тұрған көген көздің бәрі мен! Жылап келген тағы мен, жылатушы тағы сен, Қыдыrbай.

Болыс (*құліп*). Тәкен жастарға қосылып, жасарып алған ба, немене? Жастар айтатын сөзді айтып жатыр гой.

Тәнеке. Бөрекелде, жақсы болыс, жасармасы бар ма? Жасартып жатырсың гой көгертил. Ана окобына мені де жаз. Борсак, Қарсақ сиякты, жаман-жәутіктің жігіті жетпей жатыр, солардан уш жузге толтыра алмай сен қысылды деген соң әдейі келдім. Мени де жаз жастардың қатарына... Өзге ісіңен қын бол па?

Мұғалім күледі.

Сал, еңкел мұнда спесігінді, жетпегенін толтырайық деп келдік, туғе.

Болыс. Ауыртпалық көтерісейін деген екенсің гой. Бүйтпесен елдік істейтінің рас, Тәке!

Жантас. Ауыртпалық біздің ауыртпалық қой. Ел болып келгеніміз сол. Сондықтан спесікте біздің спесігіміз болсын. Тәкенің айтқаны рас, спесікті беріндер.

Берібасар. Спесікті қолымызға беріндер, келгеніміз сол.

Даустар. Беріндер! Шыгарындар, көреміз!

Болыс (*Жантасқа*). Спесікті қайтпексің? Өзің кімге қарсысың, спесікке ме, ұлыққа ма?

Даустар. Ұлыққа да, саған да қарсымыз, ал! Ұлықтың атқан оғы болсаң алдымен саған қарсымыз. Ұлық деп жотасын көрсетуін, ең алдымен ұлығыңмен боламыз, бер спесікті!

Нұрқан. Спесікті саған беріп болыс пен кандидат құрып қап па?

Д а у ы с т а р. Құрыса құрысын! Неге құрымайды үлғығы, болысы бәрі де.

Б ө р і б а с а р. Енді асқақты қой, Нұрқан! Жетті. Көзімізді ойып болғансың.

Ж а н т а с. Ең өуелі бізге спесікті көрсет!

Ж ү з т а й л а қ. Тіл бітейін деген екен, өзіміз-ау тіл бітірген, “сен” деп сөйлеуін, семіп қалғырдың!

Ж а н т а с (*шапшаң*). Олай десен өуелі өзің жақсылап сыйлап аларсың, Жұзтайлак, қызыдырмай отыр тілімді.

Ж ү з т а й л а қ. Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты деп, қара мұның аяқ астынан!

Ж а н т а с. Бәсе, аяғыңың астынан шығар саған пәле шыққанда.

Ж ү з т а й л а қ (*бұрыла берे*). Құл құтырса құрыққа деп!

С ә р у ө р. Һаманда сіз уждансыз залым сезіп сүйлісіз, ө, өзіңіз яқшы, бәйбіше хисапланасыз!

Қ ы д ы ш (*Сәруәрга*). Шырагым Салдуар келін (*болыстар күледі*.)

Б о л ы с. Сәруәр деңіз.

Қ ы д ы ш. Құдайдың көлиmasына келмеген тілімді бұл жерде қайта тудырам ба? (*Нұрқандар күледі*) Шырагым Салдуар, осы сен екеуміз орысшыласпай-ақ қояйықшы осы, үғыспаймыз, қайтеміз!

Ж а н т а с (*болысқа*). Біз қарсы болғанда күн бір жауса, терек екі жауганына қарсымыз.

Б о л ы с. Негыпты, не бола қапты? Екі жауып? Алып-қаштыға, көптірген өтірікке сеніп жүрсіндер гой.

Қ ы д ы ш. Бәсе, лаулап жүргендерің бәрі өтірік лақап қой.

Ж а н т а с. Ендеше, сол өтіріктің күттін аша қойындар – иесі бар? Көне, мынау Олжай ішінде 30 ауыл Мықтыбай едің, сендерден неше жігіт? Ана 60-70 үйлі Борсак, Қарсақ сияқтылардан қанша жігітten? Көрсете қойындар?..

Б ө р і б а с а р. Бұндай спесік жасайтын болсандар біз мына окобыңа бармаймыз, ел жігітін бермейді.

Д а у ы с т а р. Бармаймыз, көнбейміз. Болыс пен үлғығы шауып алсын, міне бізді (*болыс сырғып қысылады, Қыдышиқа қарайды*).

Қ ы д ы ш (*тамагын кенеп, жүргініп алып*). Ә, әрмән әрі, көп шуылдақ, жынымды келтірмей! (*Ақырып*.) Үйтіп

жібересің сен мені! Омай... Қайтер екен десем ырық бермейді гой.

Б ө р і б а с а р. Уай, Қылыш болсаң қайтейін, қиналмай-ақ қой үйтіп.

Б о й б е р м е с. Елдің құйрығын қарға шашып болғансың.

Д а у ы с. Әкімсүін, билеп-төстеуің жеткен.

Қ ы д ы ш (*ақырын*). Жеткен жок, тында, мына мен енді айтамын!

Б ө р і б а с а р. Не айтасың, не айтасың?

Қ ы д ы ш. Үә, кімге келдің? Не деп тұрсың, түге! Мұнда кім отырганын көрмеймісің? Бұл Кәкең. Қазақтың акжүрек азаматы, басшың міне! Сендерге айтпақ сөзі бар. Тыңдамас, андамас болар ма! Осы өл десе өліп, тіріл десе тірімекпіз бәріміз де. О несі екен улап-шулап, үлгісі, ұстазы жок елдей.

Т ә н е к е. Жарайды, ал, олай болса тыңдайық. Кәкеңнің атағын біз де еститінбіз, тыңдамаймын деген кісі жок.

Н ұ р қ а н. Ендеше, немене ұлыған қасқырша шула-дындар, кергенсіздік қып?!

М ұ ғ а л і м. Неге керек сондай сөздер, Нұрқан мыр-за? Қояйық, Кәкең сөйлесін.

Ж а н т а с. Сойлесін Кәкең, біздің бәріміз де көзсіз елміз, басшының басшылығына құштармыз.

К ө р і м (*ыргалып*). Сейлесек, ел аңғарын байқап отырмыз. Мәселе списокта емес сияқты, список деген сылтау.

Б о л ы с. Рас сылтау, құр сылтау.

Ж а н т а с. Списокте де көп мән бар, сылтауғана емес.

К ө р і м. Шын түйін: ұлық не тілейді, сен не тілейсің, сондағой. Біз сенің тілеуінді тілеген, сенің ішіннен шыққан балаңбыз. Сенің жарға ұрынғаның бізге де түргызбастық дерт болар еди. Бірақ біз тілеген пәле емес, біздің еркіміз де емес. Патшалық үкімет әлі өзір құшті. Ол айтқанын істете алады, көнбекенді көндіре алады. Әлсіз ел, айласыз ел босқа арандайды мұндайда. Менің сөзім қысқа. Әдей сендерді арандаттай тыяйын деп келдім. Барлық қазақ басшысының пікірі осы. Тілді алсаң елге де, кемпір-шал, балашағара пәле тілеме. Бүгінгі заң жаман, өскери сот үкімі ауыр. Біз бұны ойлатп, толғап болғамыз. Байлау сол, әкесі

өлгенді де естіртеді, жігітінді бересің. Бір қазақ емес, өлемге келіп жатқан апат, жігіттер, сол окопқа барасындар, басқа айла жок.

Д а у ы с т а р. Әдейі келгенде айтарың сол болса, келмесең де болушы еді ғой.

Б ө р і б а с а р. Бұл – елге жаны ашығанның сезі емес қой.

К ы д ы ш. Қой енді, тағы лауылдамай, не айтты: сабаңа түс, ойлан!

Жым-жырт.

М ү ғ а л і м (*жүргіт ақыра қалады*). Жаңағы жігіт рас айтты. Ел басына келген мұндаілық жаһалат-зұлмат күнінде сол милләттің адал ұлы деген азамат мұндаі сезбен елге келмese де болар еди.

К ө р і м. Не айтпақсын, мұғалім? Мен елден бос шығын шықпасын деймін.

М ү ғ а л і м. Қой да аман, қасқыр да аман болсын дейсің, бірақ қой амандықтан кетті, бәрібір кетті ғой.

К ө р і м. Елді бұлдіріп, жарға жығайын деп пе едің?

М ү ғ а л і м. Сенген қойым сен бе едің? Ел деп не қыласыз сіз? Еліңіз кім екені танылды ғой.

К ө р і м. Тегі, сені сор тұрткен молда екенсің. Ең алдымен кетер жеріне сен кетерсің, ендеше.

М ү ғ а л і м. Тұрғы келсе мен сонда кеткенімді аbzал көрем. Шунки сіздің қасыңызда қалуға өзіме ләзім деп білмеймін. Сарала түйме таққан төренің қазақты алғаш сатқаны бұл емес.

Тұрып журе береді.

Т ә н е к е (*bірге тұрып*.) Садагаң кетейін, мұғалім, шын елім сен екенсің ғой. Ал енді спесікті бер, не тұрыс бар?

Д а у ы с т а р. Бер, шығар. Тұсір, болыс, спесікті.

Ж а н т а с (*тұрып*). Болыс, қазір бересің спесікті, кетіскең жер осы, не елмен, не шенмен боларсың бұдан былай.

Н ұ р қ а н. Шын кетісейін деген екенсің, Жантас. Онда мына артынды (*Мөржан, Ділданы нұсқайды*) өртеп кетерсің?!

Ділда (Бибіштің қасынан тұрып, Жантасқа жабысып). Қу жалғыз, қақсаттың ба мені? Қуарған, негып бұлдірдің ойбай, өлтіріп кет мені!

Жантас. Өлтірмеймін, жүр, алып кетемін. Мәржан, сен де! Сендерді өкеткелі келдім!

Ділда. Мені осы арада бауыздап кетесін, мен дастарқан аттамаймын, сұмырай! Кетсең, міне (*теріс бата қып*) Жортқанда жолын...

Төнеке (қолын қағып жіберіп). Жағына жылан жұмыртқаласын, есі шыққан сорлы. Тарт былай... Неге өлмейсін осымен бірге, елмен бірге!

Жантас (*шешесін жабысқанда*). Анам едің, жаман сез айтпаймын, бірақ қайтейін, кімнен кім айрылмай жатыр, тек тірі бол (*Кемпір дауыс салып болмайды*). Мәржан, сен не дейсің?

Нұрқан. Мәржан біздің қолымыздагы нашардың қызы, мына Жұмажан оның иесі, біз оның ықтиярынысыз саған жетектетіп жібере алмаймыз!..

Жұзтайлақ. Тамам қолды жиып кеп қатын алмақ екен фой.

Ділда. Бармайды келінім, өлтіріп кет, өртеп кет, ак сүтімді садага қып кет, жуадай солғыр (*жылап жабысады*).

Мөржан (*Сөруәрга*). Мен не дейін, апатай-ау! Ел түрін көрдің фой. Мына жауыздар міне. Осы пәленің қолында қалам ба?

Сөрүөр. Булды. Мұғалима дә, мин дә, китеміз буннан. Мин һеммесін дә ойладым. Жүр қазір Жантас білән.

Жантас. Мәржан! Мыналар зорлық дейді фой, мен сені зорламаймын, жарықтыым! Мендікпісін, жоқ, әлде мазағына жүрем деймісің? Мендік болсаң еріп жүр.

Мөржан. Мен еремін.

Жұмажан (бұны *Нұрқан тұртіп тұргызған*). Жоқ, ол сөздің керегі жоқ, шорт, Мәржан кетпейді, мен де кетпеймін. Анау үйде өлмелі шешем бар, оны мына Ділдаша жылатып кетпейміз, шорт!

Сөрүөр. Ә, Мәржан өзі тіләсә нешлисің, ул аның яры бит!

Жантас (*Мөржсанга*). Ерік өзінде, Мәржан. Мен тілегеніңше істеймін.

Мөржан. Мен кетемін, керегі жоқ Жұмажан сөзінің.

Жұмажан. Жоқ, кетпейсің дедім, кетпейсің, шорт!

Жантас. Сені итаршы қып түр ғой, бишара, есалан!

Нұрқан. Итаршылықтан өз басың арылып болса неге тәңір жарлығын айтпайсың? Болды, Мәржан, қал былай, біз кедейімізді жылата алмаймыз. Берілмейді Мәржан!

Жантас (*ашуланып ілгері басып*). Бокты бермессін! Баяты құнім бар дейтін шығарсың, шығып көр бүтін, ендеше!

Нұрқан. Тарт тілінді, жерге қағып жіберемін.

Берібасар. Арам болар, жанасып көр (*екі-уш жігіт ілгері шыгады.*)

Болыс (*Нұрқанды басып*). Қой (*жігіттерге*), сендер де ереуілдемендер. Қалыңдықтың өзінікі екені рас, барамын деп тіленіп тұрганы анау, ешкімнің ақысы жоқ, бар. Алып жүре бер Мәржанды!

Жұмажан (*атып турып*). Жоқ, мен көнбеймін, шорт!

Болыс (*акырып*). Оттама, тек отыр, алар малыңды алып болғансың! Шырағым Мәржан, бара ғой! Жолың болсын. Терістік бізден болмасын, өздеріңнен болсын тек!

Жантас Мәржан мен Соруәрді шығарады.

Kөрініс

Тәнеке. Жә, болыс, адал жұмыс істейін деген екенсің, енді міне елдің келген тілегі сол: спесігінді көрсет.

Қыдыш. Ей, Тәнеке, алдыңа түсіп, дегенінді істеген сайын аса берме, сен. Осы кешегі Борсақ қайдан жуан шықтың сен, тәбеме ойнап?

Тәнеке. Борсақ жуандық істеп жүрген жоқ. Бірак тұяқ серіппей өле де алмайды.

Қыдыш. Асқан екенсің. Айттық, болды енді. Тұяқ серіпкішін мұның.

Тәнеке. Ей, Қыдырбай, жылаған мен жаны күйген бүтін кеп тұрган! Біз ку жанды шуберекке түйіп кеп тұрмыз, білдің бе? Сен де шарандан аса берме!

Қыдыш. Асқанда қайтушы ең? Бойыма сыймаушы ма еді менің? Қалың Олжай құрып кетті деп тұрмысың! Селдей басармын.

Тәнеке. Мақтансаң ана аман алып қалған отыз ауыл Мықтыбайыңмен мақтан. Бүтін саған тұтас тұрган Олжай

да жоқ. Тенелгенім осы міне менің сенімен. Енді дегенімді істейсің, міне, спесік туралы жауабынды бер, қай елден қанша кісі тіздің.

Нұрғаса Олжай сендік шығар. Борсақ пен сімтік Қарсақ сияқтылар шығар сендерді құтыртып журген, өңшең құнсыз кедей?

Жантас. Рас айтасың, мырза. Борсақ пен Қарсақ сияқтының кедей екені, аз екені рас. Сондықтан сенің жемің, жентің болғаны рас. Жерден айрылған, малдан айрылған, адамы қорлық тепкінде шіріген. Бүгін міне, төрт жұз жігітің нешеуін сол Борсақтан тізіп бердің? Жемің екеніміз рас, қун төлемей құнсыз қып келгенің де рас. Енді нешеуміз кетейік? Сонда анау отыз аулынан тышкан мұрны қанай ма екен? Бірде-бір жігіт кете ме екен, соны кәне білейік, кәне жауап берши!

Жұзталақ. Сен кетпей, адам баласы кетуші ме еді! Тауқыметімді көтермесе Борсақ, Қарсағым неге болты? Ей, Жұніс, сен неге айтпайсың? Жоқтаған Қарсағының бірі сен емес пе ен?

Жүніс (баганадан тұнеріп отырган). Женеше, мені сейлеспесең қайтеді, қорлыққа шыдаган, намысы жоқ шығармын мен?

Жұзталақ. Е, неден таусыла қалдың? Өз басынды өзің түсіріп, мұның не? Сөйле!

Жүніс. Шын айтасыз ба?

Жұзталақ. Сейлемесең ырза емен!

Жүніс. Ендеше, ей, Тәнеке, Жантас! Сұрап тұрғанынды мен айтайын, бермен қара.

Қыдыш. Бәсе міне, Қарсақтың бір баласы. Оқыған акжүрек азаматың, спесік деп дікілдегенше мына Жүністің сөзін тында!

Борғасарап. Жұніс, жасакшы болсаң сейлеме. Ерді намыс, қоянды камыс өлтіреді деп еді, намысың жоқ болса үндемей өл!

Жүніс. Айтайын мен, мен көрдім списогін (екі жақта қалта қарап қалады.) Болыстың өз қолымен тізілген списогі былай: дәл санға келгенде Олжай алты старшын, жұз сексен тоғыз жігіті бар екен. Барлық керек жігіт төрт жұз екен, соған Олжай бар, өзге руы бар, барлығынан екі жұз жігіт алынады. Ал Борсақ, Қарсақтан жұз-жұзден екі

жүз жігіт алынады. Міне, сендерге керек болса өділет! Үарлық керек жігіттің қақ жартысын Борсақ, Қарсақ, сен бересің. Саның өзге елден бес есе аз. Міне, саған тендік!

Бөрібасар. Бәсе, тыққыштап отырган списогің сол ғой.

Жұнис. Тоқтай түр, отыз ауыл Мықтыбайды сұрап едің ғой, халық! Одан жігіт тумапты. Списокте отыз ауылдан бірде-бір жігіт жоқ.

Жантас. Міне, көрдің бе, ел? Жыра құғаны, оққа байлағаны кім екенін білдің бе?

Дауды. Бұдан үлкен қасы бола ма елдің, көптің?

Жұнис. Тоқта, өлі де тұра түр. Борсақ, Қарсақтың екі жүзге жетпегенін қайдан алған?

Дауды. Бәсе, соны айт! Соны айт!

Қыдыш. Жауымның үлкені сен бе едің, Жұніс?

Нұркана. Жылымқұрт боп іштен жайлапты ғой мына...

Жұнис. Жетпегеніне жасы өткен шалды, жасы толмаған жасты сүйреп салыпты. Тізімге ілінбейтін жалғызды, жартыны тығыпты. Ал, білмегің сол болса, мен болдым...

Жантас. Олай болса бері шық бермен, Жұніс.

Бөрібасар. Не сөз болушы еді мұндай дүшпанмен? Отырган орнымен өртеу керек тек! Артымызда бүгінде бес болыс ел. Ана Карабұжыр, Кексудың болысқа қылғанын естімедік пе? Неге тұрмыз?

Даудыстар. Қыру, жою керек?!

Бойбемес. Бауыздаймын, лақша бауыздаймын (пышагын жалақтатып сурып алады. Жантас үстай береді.) Жіберші былай, не қылмап еді?!

Бөрібасар. Не көрмеп едік, не тұрыс бар? (Ентелей береді.)

Болыс. Ей, ағайын! Жарты ауыз сезге құлак сал. Истемегенінді содан кейін істерсің (тоқтап.) Жә, сөз қылғандығың список екен ғой. Мына Жұністің айтқаны рас. Бірақ ол бітпеген, толмаған шала список. Арман қылғандарың, жырып алып қалды дегендерің Мықтыбай ғой. Ендеше, міне. Сол отыз ауыл Мықтыбайдың барып тұрган тұрғысы мен едім ғой, өй, Жұніс, бері кел! Сен оқыған жігітсің ғой, ал, қаламынды! Список анау стол үстінде түр, Нұрқан, түр, қолына бер.

(Жұніске.) Жаз. Міне, списоктің қақ басына мені жаз. Жасым қырықта, мен де ілінуім керек (қатты.) Жаз! Екінші мына Нұрқанды жаз. Жасы 28-де, жаз! Неге тұрсын? (Халықта.) Жанын аяп жүр дейді екенсің ғой түге сенен. Бірге кетемін. Тобында болам. Өлсем бірге өлем. Елім, жұрттың сенсің. Немді аяйын, міне көр! (Жылаган болады, отырган Қыдыш та еңкілдейді. Жұрт сілтідей тынады, жігіттер арасында босаңсыған сыйыр, дәгдарыс.) Бірақ әңгіме списокта ма еді? Мен ұлық қолына бермек пе ем бұны? Сол ұлықтың сырт көзіне осылай етіп қойып, ізденбек емес пе ем? Мына Көкең адвокатты неге өкеп отырмын? Екеуміз сендерге айттып, алдарынан өтіп, сапар журмек емес пе едік? Жоғары жандаралға, министрге, тіпті патшага барамыз деп, жігітімізді амандаймыз деп, ізденеміз деп отырғамыз жоқ па? Ұқсанышы, бишара ел?!

Қыдыш. Ой, атадан туса туғыр, қарагым! Жолын қыла гөр! (курсініп.) Ah, дүние жалған (Көрім тұрады.)

Болыс (Көрімге). Говорите осторожно!

Көрім. Мен де саған бір еңбек етуге жаармын деп жүрген ұлың, азamatының. Сен үшін ізденбекке бел байлағам. Сенің табаныңа кірген шөгір біздің мәндаймызыға қадалсын, деген еліміз сен емеспісің. Ана патшасына, министрге, Петерборына барайық па сен үшін, жоқ па?

Дауыс. Бар, бар. Жолың болсын, бар, е... Бөсе, осылай десенші бағанадан!

Көрім. Бар десең, жаңағы айқайды қой, бұл пішінді таста! Менің қасыма жол көрген, жөн білетін Майқанды қосасын, біз солай байладық, бугін жүреміз.

Қыдыш (орынан тұрып, мойнына белдігін салып). Иә, құдай, иә, аруақ, міне, осы тілеуден шет жайылған кісіні аруақ-құдай үрсын... Пәле, қаза соның басына жаусын. Міне, мен айттым бір көк қасқа сол екі арысымның жолына (алақанын жаяды.) Жас та болсаң бас едің, бер, Кеке батанды.

Көрім (қолын жайып). Е, құдай жолымызды болдырып... елдің. Не... жігітін аман сақтап...

Қыдыш (айтып жібереді). Тілегін онғара гөр!

· К ө р і м. Иә, тілегін онғара гөр, бысмылда аллау ақпар.
(Бата қылады.)

Ж ү з т а й л а қ (*Жуніске кеп*). Айтқан жерден шыққа-
ның осы ма?

Ж у н і с. Шықпадым... Шыға алмадым!

Ж ү з т а й л а қ. Қайтып қаарсың енді менің бетіме?!

Ж у н і с (*қатан*). Бірақ бетіңе қарай алармын, Жұстай-
лақ! (*Қарасып тұрады.*) Сол!

Шығып кетеді.

Ж а н т а с (*тарай берген елмен бірге серпіліп*). Болсын
айтқандарың. Бір жолға тағы сынайық... кеп болса жата-
тастағаның болар. Тосты мынау елің, тосады!

Елмен бірге кетеді.

Б о л ы с. Жарайды, шырағым, тос. Кездесеміз өлі сен
екеуміз, кездесеміз, тұра тұрайық. Сүт кеп, көмір аз!

Ж ү з т а й л а қ (*болысқа жақындан*). Есебін қалай
табасыз! Сүйсінетін іс істедініз-ау, болыс!

К ы д ы ш. Е, тәйірі-ай, келін-ай, сейтпесе бұны он
бес жылдай ұдайы болыс сайлаушы ма ем?.. (*Бөрі күліседі.*)

Ш ы м ы л д ы к

ЕКІНШІ АКТ

Үшінші сурет

Облыстық қалада. Европаша жақсы жасаулы бөлме. Қала байының үйі. Үш терезе қора ішіндегі бақшага шыгады. Терезеден әр алуан ағаштар, гүлдер көрінеді. Бөлме ішінде жақсылап өзірленген биік стол. Ишкілік, жем. Айналасында ояз Казанцев, адвокат Кәрім жөне болыс. Бұлар іше отырып, карта ойнап отыр, күтіп стырган Бибіш, сырттан ас-су әкеп жүрген екі даяршылар. Бірі әйел, бірі ерек.

K e r i n i c

О я з. Жақсы болыс, как раз осындаиды жақсы болып, ақылды болып шығатын керек. Біз его превосходительство губернаторға да мен Майқанды сондай деп характеризовать етем... Ел мына жумысқа көнеді гой?.. Айттың гой ақымақ болма деп, солай емес пе?

Б о л ы с. Айтылды гой, бірақ кейбір ақымақтар бар. Бастыңыз ба? (*Өз картасын қарайды.*)

О я з. Жартысына... кетті... (*ақша салады.*) Кімдер? Оны білдір маган... Мен саған как всегда помагать етем... (*Бибіш арақ усынады. Казанцев Майқанга басын iin, Бибішке рақмет айттып.*) Миңе, жақсы болыс, Бибіштен еш нерсе аямайды. (*Арқага қагып.*) Мен оны жақсы көрем... Сен, Майқан, бізге керек kisi.

Ж ү з т а й л а қ. Біз де сізді жақсы көреміз, тақсыр. Елдің ішіндегі ақымақтар болса мен тіпті өзім-ақ айтам сізге.

О я з. Айтыңыз, сіз жаман деген кісіні, сізді ашууландырган кісіні мен аямаймын, білдіңіз бе? Бастым.

Болыс карта береді.

Ж ү з т а й л а қ. Жарайды, тақсыр, осынымыз уәде болсын.

О я з. Уәде ме! Жарайды, мә менің қолым (*қол алысады, Бибіштің қолын сипайды.*)

Б о л ы с. Ел бізді патшага бар деп ақша беріп жіберіп отыр, тақсыр.

О я з. О неменеге? Біз мұнда білмейміз бе? Алынады. Барып неге керек?

К ө р і м. Петиция, петиция берсек дейміз оған, сіз қалай қарайсыз?

О я з. Окопқа жігіт жіберу керек. Болмаса Германия жаман, көресін бе! Правительствоны поддерживать ету керек, оны сен білесің, Майқан!

Б о л ы с. Ел “бар” деп ақшасын беріп күтіп отыр.

О я з. Е, бар дей ме? Ақша бере ме? (*Күлін.*) Ну, что же! Петероградқа барып көріп қайт. Жақсы путешествие! Ол патша тұрган, біздің патшамыз тұрган жақсы қала... Ба-рындар, сізге де советовать етем. Көрім Сеилович, қызық көріп қайтасындар.

К ө р і м. А, мына указ туралы, петиция туралы не ойлайсыз? Басқа Қарабұжыр, Кексу... Қызылжар, Теректі болыстары да осы Жыланды болысы сияқты, біздің хабар-га қарап қалды. Майқан елді осымен басып кетті.

О я з. Ну, ел успакоиться етіп тұрсын, а, Майқан, сен ходатайствовать етпе. Пайда жок. Біз его превосходительство губернатор мен қазақ болыстары жігіт береді, бергелі жатыр деп донесение жасап қойдық. Керек емес.

К ө р і м. Еш нәрсе шықпай ма? Отмена болмас па?

О я з. Шықпайды, бұл окончательно, Майқан! Керек емес.

Б о л ы с. Ел жайын өзінің жақсы білесіз, әйтеуір қысыл-сақ сенетініміз сізсіз.

О я з. А, конечно! Майқанды обижать еткізбейміз. Майқан біздің уездегі почетный кісі. Және сендердің істерің өзге болысқа пример болады. Қазір білесің бе? Сендердің бес болысын өзге бір уезд елді жаманға бастап кетуге болады. Жігіттерді жақсылап тез бергізесің.

Б о л ы с. Иә, енді әйтеуір, өз көмегінізben кореміз де. Банк сіздікі... Бибіш, құйсаныш тағы (*Бибіш бөріне ұсынады.*)

Шатақан кіреді, елден келген беті.

Б о л ы с. Е, амандық па, немене? Не қып жүрсің?

Ш а т а қ а н. Ел іші тынышсыз болуға айналып жатқаны, Нұрқан мен Қыдыш жіберді.

Б о л ы с. Немене, Борсақ па?

Ш а т а қ а н. Иә... Бастығы сол Жантас, Тәнекелер.

К ө р і м. Не қып жатыр олар?

Ш а т а қ а н. Қол болып жиналып, ел жігітінің көбін бір араға топтап алыш, қару-сайман қамдал жатыр дей ме, немене, әйтеуір.

О я з. Ол кім? Не айтады мынау?

Ш а т а қ а н. Тіпті кеше кешке келіп, бізге ат-көлік керек, сойыс керек деп өзіміздің жылқыдан бес жұз жыл-қыны іріктең айдаш кетті.

Ж ү з т а й л а қ. Не дейді, бұл не деген сүмдыш, бәтір-ау!

О я з. Бастықтары кім? Айтындаршы маган қазір, бұларды ұстап үйрету керек, тез ұстаташын (*Көрімге*) Сіз не дейсіз? Сіз онда болғаныңыз қайда?

К ө р і м (*сасыңқырап*). Болып ем, бұнысы бұзықтық екен, айтқаныныз рас, ұстап жазалау керек.

Б о л ы с. Ал ізден, бұл бұзық ел туралы?

К ө р і м. Не сөзі бар, жігіттерінің списогін реттеп, елге ұлық шығарып отырып, алдын жүргізуге қамдану керек. Ізденсек артынан іздене жатармыз. Бірақ ел сейтіп бізді ұятқа қалдыратын болса, ізденіп керек емес.

Б о л ы с. Бәсе, өзіміз арандармыз.

К ө р і м. Орынбор мен Самардағы жігіттерден хабар күтіп ем. Бүгін хат келді, тілдерінді алған елді қөндіріндер, жігітін берсін деңті. Ол жақтағы бастық азаматтар елге шығып, тоқтатып жүрген көрінеді (*Оязга*.) Міне, бұл мәселеге біздің көзқарасымыз осындаидай.

Б о л ы с. Тіпті солардің дұрысы.

О я з. Конечно, ізденген керек емес, еще мынадай жаман ел болып отырганда керек емес. Бұларды только прімерно, наказать ететін керек.

К ө р і м. Бір жақсы арыз жазып, петиция қып жібереміз... Ал өзіміз ел тынышталғанша біраз жүріп қайтайық. Одан бері де қазір мына его высокоблагородие господин уездный начальник бүйрық етіп, елге тығыз поручениемен кісі шығарсын, менің байлауым осы.

Қыдыш кіреді, қасында Ділда, елден, жолдан келген.

Kөрініс

Б о л ы с. Е, немене, жандарым-ау, үсті-үстіне! Қыдыш аға, немене?

Қ ы д ы ш (*оязбен амандасып*). Е, жолы болар жігіттің жеңесі алдынан деп, тақсыр ояз да мұнда екен, келе айтайын — мұнымды шагайын деген кісімнің өзі осы кісі еди.

О я з. Но, немене? Тағы не болды?

К ө р і м. Өзіңіз, тіпті қысылған кісі сияқтысыз ғой, Қыдыш.

Қ ы д ы ш. Қысылмасы бар ма, қарағым-ау, тіпті мұндей құтырған ел көрген емеспін бұрын.

Ж ү з т а й л а к. Бүйтпеуші еді, ақкем мына бір кемпірді де ала кепті.

Қ ы д ы ш. Мына Шатақан айтқан шыгар. Байдың аулына біткен жылқыдан бес жүзді алумен түрмай, кешке келіп қорадағы сауда қойынан бір қора қойды да алыш кетті. Сойып, қырып, тойлап жатыр дейді.

Б о л ы с. Ал, оның үстіне?

Қ ы д ы ш. Оның үстіне сол түн ішінде келіп Нұрқан-ды қамап, ауылға орнап жатыр. Сен список жібересің, қалаға шағым бересің. Майқан қайтқанша, жақсылық хабар болғанша тұра осылай ізінді бағып отырамыз дейді. Мені де кепіл қып тапжылтпай қойды, пәле үлкейіл кетті. Ана жақта Қарабұжыр, Кексу, Қызылжар болыстары да бұлініп жатыр дейді.

К ө р і м. Міне есуастық! Бұл не антұргандық, батыр-ау! Өстіп отырып та жоғын жоқта дей ме Майқанға!

Қ ы д ы ш. Уа, сенбейді, Майқан бізді құлыққа салып алдап кетті... Ол шағым ап кетті, елдің жоғын жоқтайды деген бекер деп, тамам елдің қолтығына дым бүркіп апты. Олжайда тексіз аз ба, соның талайы қосылып кетіпті.

Б о л ы с. Өзің аяғы қашып шықтым десенші?..

Қ ы д ы ш. Рас, тіпті шынын айтайын, қашып шыққаным рас. Мына кемпірді өдейі сол Тәнеке, Жантастардың жатағына апарып сойлестірем деген боп ілестіріп шықтым. Жолшыбай кездессе, Жантастар болса, осының септігі тиер деп ойладым.

Ж ү з т а й л а к. Ойпыр-ай, енді неге отырсыз, не қалды?

О я з (*ашуды шақыра бастап*). Бұның аты жаман жұмыс, бұны тіпті не деп атарға білмеймін, білесіндер ме, бұл военно-полевой суд тексеретін іс, осындаи бұзықтар сенің елінде... Әй, Майқан, не қып сен осындаи антұрган адамдарды көрмей қалдың? Сен не қарадың, Қыдыш?!

Қ ы д ы ш. Үятты болдық, үятты, кор қылды бұл елді. Бұзық ел, соны өзім өдейі сізге ауызба-ауыз айтайын деп келдім. Несін айтасыз?

Б о л ы с. Ендеше, несі бар? Өвалы өзіне: өзден өрсетін жібердік, дандайсып шарасынан асып алған екен...

О я з (*әтірік күліп*, *сұық жынысып*, *біресе картаны лактырып тастап*, *өкімше*). Басынан қыспай, аз ғана ықтияр берілген... Оны бұл халық былай мазақ қылған. Но жарайды. Енді бұл елді только өртейтін керек. Бұл величайший указға қарсылық... Бунт. Подумаешь, біздің государь императордың подданствосында – рахат, тыныштықта отырып, ақ патшаның жерінде отырып, білесіндер ме, бұзылғандар сендер!.. Сендерге ол көп болған. Дикий, невежественный акымақ халық! Оған патшаның жерінде мал бағып отырган аз болған, ө?.. Айтындар қазір (*жерді тейин*), сейчас же, сендерше не істеу керек?

К ә р і м. Мен пікірімді айттым, ваше высокоблагородие... Өзіңіз айтқандай аямай жазалау керек.

О я з (*болысқа*). Сен ше? (*Қыдышиқа*) Сен ше? Жолын айтындар!..

Б о л ы с. Мен өзім де жапа шегіп отырган кісімін, көрдіңіз гой. Менің панам сізсіз! Маган салсаныз өртеніз сол Қарсак, Борсакты. Ана Олжайдын бұзылғандарын да сөйтіңіз. Отырган жерін де былтыр поселкеге аламыз деп, өзірше алмай қойып еді, өзі көшіріп, қырып-өртеп жіберетін ел.

К ә р і м. Не дедің, не деп барасын, Майкан-ая.

О я з (*адвокатқа*). А, сіздер сонда ходатай болмадыңыз ба? Арыз жазбадыңыз ба! Ходатай! Птиция...

К ә р і м. Жоқ, честное слово, мен емес арызын жазған.

Б о л ы с. Осы бұлікке бұлк етіп, ат салысқан кісі болса бәрін үйпау керек тек. Олжай болса Олжай болсын, бәрібір маган қазір...

К ы д ы ш (*баяу*). Дұрыс қой... Бірақ тамам елді қусақ пәле үлгая бере ме деймін. Көпшілікті құрттай, қайта жынып алар ма едің, қалай? (*Оязга*.) Таксыр, мен ең әуелі шаруа-ны айтайын, үнатпасаңыздар қалар.

О я з. Айт...

К ы д ы ш. Ең әуелі, бір жолға жалғыз бастықтарын атап, соларды жыра қуса! Өзге ел тез тыйылса, манифест болады деп, хабар шығарып, аналарды іріктең шығарсақ деп ем, жеңіл болар еді...

Б о л ы с. Онда кім-кімді айтамыз?

Жұзтайды. Кім болушы еді? Жантас! Тақсыр, сң үлкен жау – Жантас, айттым міне мен (*Ояз басын изеп, қагазга жазады.*)

Болыс. Содан соң Тәнеке. Онан соң өлтір Сапа дейтін мұғалім және Жұніс дейтін оқыған жігіт (*Ояз жазады.*)

Жұзтайды. Оларды қойыңызы, ауызға алуға тұрмайтын.

Болыс. Жоқ, барсын, тегіс...

Ділда (*Бибішке*). Сүмдүк-ай, өртке түскен басым-ай, қарағым Бибіш-ай, мұндай ма едің?

Жұзтайды. Шығарма үнінді, оттамай отыр!

Шатакан. Қой, кемпір, не бетіңмен сейлейсің? Ашпа аузынды. Байдың үйінің малын судай шашып отырган жаудан не аяушы еді?

Ояз. Ендеши, міне, сол Жантас, Тәнекелер қашқын. Үкімет жауы.

Көрім. Әуелі тексеру шықпай ма? Елде отырып анықтамай ма?

Ояз (*ақырып*). Не анықтайды?! Тағы не керек?!

Көрім. Өздері ақмақтығын біліп тоқтамас па деп ем, айтса, ұғындырса!

Ділда. Сәулем, жарығым, демей көрсөнші, бірдеме десенші! Елдің дәмесі сен емес пе ең?

Көрім. Сейлемеші, кемпір, мен ондай бұзықтың досы емеспін. Елді айтам.

Болыс. Болды (*оязга*). Тақсыр, сол айтқаныңыз дұрыс. Солай деп, қашқын деп жариялансын және өзге елге соларды ұстап беру міндегі тапсырылсын.

Ояз. Болды, ендеши, Жантастың, Тәнекенің басына пұл кесіледі, кімде-кім соларды ұстап берсе өркайсысы үшін бес мың сом сый беріледі.

Қыдыш. Міне, бәрекелде, міне, осындей бір шарағай менің ойлаганым.

Болыс. Дұрыс тапқан ақыл!..

Көрім. Әттең, қандай іске күә боп отырмын?

Ояз. Екінші жағынан елге отряд шығып, оларды қазір қуады, ұстайды...

Болыс. Ие, өрине, онсыз болмайды. Міне, ең дұрыс жол (*Көрімнен басқалары оязды шығарып сала тыңқа шығады.*)

Көрім. Не дермін?! Тарих алдында не айттармын? Біздің трагедия осы да (*Toқтан*.) Көр, бала ел? (*Бекініп*.)

Жоқ, жоқ, өзің, өзің. Өзің виноват. Мен не істей алам. Сен мені де подводить ете жаздадың... Ендеше, өзің, өзің... (*Үйде қалған кемпір жылап аягына жасысады*) Сорлы кемпір! (*Аздан соң.*) Жоқ, жоқ, аулақ, аулақ (*кетеді.*)

Қыдыш, болыс, Бибіш кіреді.

Ділда. Қарағым Бибіш, ез құлың емес пе еді? Бетенге, ұлыққа неге өлтірттің. Жесір ем ғой. Жүргімді қарсайырдың гой, қарағым Майқан? (*Аяғын құша береді.*)

Жұзтаильда (*аяғымен серпін, теүін жіберіп*). Тартыныңранбай, бүйте берсең өзінді бергіземін ұлыққа, сорың құрғыр, жаны ашығанымды қөремісің, білемісің сендей тексіз! Болмаса айтпас па ем мынау шешесі деп!

Ділда (*қатайыңқырап*). Бүйткенише берсең етті! Шірітсең етті абақтысында, соның жолында. Қуарған құбасым, етегіңнен ұстап неге өлмедім?

Жұзтаильда. Аулымыздан қатын тартып алғаның жеттеп пе еді. Ұмытты деп пе ең біз оны? Енді мынаған жеттің бе. Енді егескен соң өуелі сол қатыныңды қөзіңше өкеп Мырза жігітке күң қатын қып қоймасақ атымыз құрысын.

Болыс. Намыскерін бұл құлдың. (*Кемпірді нұсқап.*) Міне, міне намыскер болсан мынаны қөрсөң еттің! Адыра қал! Жігерлі жігіт! Шықкан жері, шешесі, тегі қайда екен қазір! (*Нұсқап.*) Жетілдім деген күнде де басың аяғымның астында жатқанын сезіп пе ең, біліп пе ең, міне!

Есік ақырын ашылып, Жантас тұра қалады,
қолында жалаңаш сапы.

Жантас. Білгенмін... Жауыз дүшпан екенінді бұрыннан білдіргенсін.

Отырғандар шошып, алак-жұлақ етеді, терезеге қарасады,
терезеден Бөрібасар, Бойбермес тағы бірнеше кісі
мылтықтарын үнілтіп тұрады.

Тұр, анам! Адасқан, қаңғырган сорлы анам! Көзің жетті ме? Көрерінді қөрдің бе? Көрсетті ме? Мені қарғасаң да сені куа келдім.

Ділда (*ұмтылып*). Жарығым, жалғызыым! Әпкет, әпкет, әпкет мені мына ыскырган айдаңардан!.. Мына до-закы дажалдан! Қуатым, жалғызыым, садағаң кетейін!

Ж а н т а с (болысқа). Елді алдап, сыйылып шығып шағым жүргізіп жатырсың. Елдің қырғынына тойла-йын деп отырсың. Солай ма? Бауыздайын ба осы жерде, жауыз...

Б о л ы с... Мен елге әлі өтірікші болғам жок. Жүргелі отырмын.

Ж а н т а с. Шығарма үнінді, алдайтының бір біздің ел емес, бүтін бес болыс, тіпті бір дуан ел қарсы шықты. Құты-лып көрші осы селімнен, бәлем Майқан!

Б о л ы с. Не тілейсің менен?

Ж а н т а с. Тілейтінім бе? Қазір мына шағымынды тоқтатып, әскерді шығартпайтын қыл! Ел тынышталды де, үқтың ба? Истеймісің?

Б о л ы с. Истейін.

Ж а н т а с. Жоқ, құр сөзің болмайды, сыр мінезбіз ғой... Өзің әдісің. Жанынды бер... Болмаса істейтінімді шын көресің!..

Ж у з т а й л а қ. Арам болармыз.

Ж а н т а с. Ендеше, бәйбіше, уәде болсын (*Қатты*) Күн жетер, сонда ақ шабактай қайранға соғып, мына жігіттерімді сенімен тояттармын (*Болысқа*.) Бер жанынды, бересің бе, жоқ па?

Б о л ы с. Бердім.

Ж а н т а с. Берсөң, Мықтыбай аруағымен ант ет!

Б о л ы с. Осыдан өтірік айтсам, ел тілегін орында-сам, атам Мықтыбайдың аруағы атсын.

Ж а н т а с (Қыдышиқа). Сен міне осы анттың басында-сың. Айт сөзінді.

Қ ы д ы ш. Есіттім, куемін.

Ж а н т а с (болысқа). Енді алдында жалғыз кезең, жал-ғызың-ақ кезең! Бірақ оған жеткенде кінә бізде болмайды. Жаңағы айтқан аруағыңа шет болғандықтан соның өзі атты дерсің! (*Тоқтатып, сұық жынысып*.) Мен уәдемді айтайын. Бізді жеңіп шығатын күнге жеткенде де игілігін Майқан сен көрмейсің. Мен кү жанды шүберекке түйгемін. Жы-ғылсам, үлкен жастық құшақтай жығыламын. Сенің ан-тыңа сертім осы!.. Тарт, жігіттер!..

Жөнеле береді.

Ш ы м ы л д ы к

ҮШІНШІ АКТ

Төртінші сурет

Болыстың кеңесі. Кешкі уақыт. Үлкен ак үй, іші жасаулы. Сол жакта стол. Жұмсақ диван, екі-үш орындық және кеңсе қағазының шкафы. Үйдің содан басқа жері тегіс кілем, жүк. Оң жақта жақсы төсек, босағада сондай ер-тұрман, кеңсе жақ болмеде бір қылыш, бір винтовка және сары жезді атшабар сумкесі ілулі тұрады. Кеңседе Нұрқан винтовканы қарастырып, сыртылдатып отырады. Босаға жакта Жұмажан.

K e r i n i c

Нұрқан. Тұқымынды құртып мынамен басып салсам той серейесің де қаласын. Қолымнан кім алады сонда сені? (*Жұмажан ыржыңдал құледі.*) Ауылға кеп, жасағым бол отырган өскер анау...

Жұмажан (*құледі*). Апырым-ай, ө!.. Басып салса табаныңдан жатқызар еді-ая, ө?.. Өзі неше атылады дейді осы, Нұрыш аға!

Нұрқан. Неше атылғанын не қыласын, сілтейін бе осы, ө?.. (*Оқталады.*)

Жұмажан (*басын қорғап құліп*). Е, жазығым не?

Нұрқан. Жазығың сол, боққа жарамайсың!

Жұмажан. Жарамаймын деп жүрмін бе? Өзің емес пе жаратпайтын (*Кұліп.*) Нұрыш аға, әлгі бір айтқаның бар еді ғой. Әлгі уәден! (*Кұліп.*) Соны енді... Қашан болады...

Нұрқан (*өзгеріп*). Киші өзің ана сумкені мойныңа! (*Жұмажан қуанып киеді.*) Мына жагана ана қылышты сал (*анау салады, мәз болады.*) Міне, адам бол қолыңдан іс келетін болса, осындаі қылмас па ем мен сен итті!

Жұмажан. Енді өзің айтши, сол істе дегенінді, шорт! (*Ыржыңдал.*) Түрікпеннің төрінде болса да бір көрейін (*Сумкени қағып қожаңдайды.*)

Нұрқан. Астыңа саркурай атты мінгіземін.

Жұмажан. Рас па, әттең бір сыйыртса-ая, желмая ғой, сорлы!

Нұрқан. Төбенді көкке бір-ақ жеткізейін бе?

Жұмажан. Істесенші енді солай, Нұрыш ағатай?

Нұрқан. Иесі Борсақ жетпеген шенге жеткізем.
Болыстың атшабары дегенді білесін ғой.

Жұмажа. Бәлем, ана жылы Шатақан қандай ат-
шабар болады, сондай бір болайын (*Сүмкені қагып*.) Пай,
Шатақан дегенде елдің жылаған баласы уанды-ау сонда.

Нұрқан. Окоңтан да алып қалам.

Жұмажа. Айтшы енді сол айтатыныңды.

Нұрқан. Олай болса Мөржанды қайтып алып кел.

Жұмажа. Қайтып, ойбай-ау, жолын айтшы?

Нұрқан. Ертең әскер оларды қуады, Мөржан оларға
ерсе бір жерде оққа үшады, не солдаттарға жем болады,
білдің бе?

Жұмажа. Бәсе, сорын құргырды сөйтіп сор түртіп
жүр ғой.

Нұрқан. Сен бұрын бар да, қасынан айналдыра бер!
Қайт, үтеге жүр де. Әйтеуір оңашалап қақпалай бер, мен
өзге бір ер жігітке тағы тапсырам. Орайы келгенде үстап
басып қалындар да, еріксіз алып келіндер.

Жұмажа. Жарайды, ойбай... осы ма тәйірі, Нұрыш
ага! Мен әкелейін оны, әкеп тұрып Бибіш екеуінің қолына
берейін, шорт.

Нұрқан. Мұны істесен тағы бір сын бар.

Жұмажа. Ол не? Ол қандай? (*Ыржанқан*.) Қолым-
нан келе ме, әйтеуір.

Нұрқан. Келтірем десен қеледі.

Жұмажа. Келсе болды, шорт, мен аянбайын, өл
десен өліп, тіріл десен тірілейін, сөзім сол-ақ. Немене енді?

Нұрқан. Оны мына әскердің өзі де істейді. Бірақ
бірдеме етіп колдарынан келмей, үстай алмай қалса сонда
сені салам (*анау түсінбейді*.) Жантас туралы, бірақ ол кейін.

Жұмажа. Ө, кейін болса болсын, жарайды, әйтеуір
мені (*ыржанқан*) қайрап-қайрап сала бер дедім ғой! Айдай
бер. Осы бар ісіңе жараймын, Нұрыш аға, көрерсің.

Нұрқан. Ендеше қазір ат камдал өзірлене бер.

Қыдыш кіреді.

Kөрініс

Қыдыш. Е, қарагым Нұрқан, не ойлап отырсын?

Нұрқан. Өз ойынды айттыңызы, Қыдыш аға. Бо-
лыс ағам да келмеди. Мен өзір мына оязға, әскерге не деп
мөслихат беруді білмей, байлай алмай отырмын.

Қыдыш. Мен осы туралы айтайын деп едім. Біздің келінгे сол жақтан бір жіңішке лақап хабар кепті. Ол жерде Борсақ үстем бол, содан қол арасында жік туатын түрі бар дейді, білдің бе?

Нұрқан. Жігі бар болсын, тарап құрып болғанша біздің барлық майды құртты ғой, өңшең сімтік, шашты ғой мұлкімізді, Қыдыш аға!

Қыдыш. Қарағым, бүгінше оны уайым қылмай тұра түр. Елді қайта баурап алайық, олқысын бір-ақ күнде толтырамыз.

Нұрқан. Осының ашымен сонда жүргеннің бәрін ақ-көк демей, Олжай болса Олжай болсын, тұтас қырса деймін.

Қыдыш. Мен нақ сол жерінді айтпақшымын. Майқанын ақылы, менің ақылым басқа еді.

Нұрқан. Жұмсатайық дейсіндер ме?

Қыдыш. Жұмсақтау емес, жол сол. Елге қазір хабар таратайық, өсіресе қолға жетсін сол хабар.

Нұрқан. Не деген хабар?

Қыдыш. Қалың ел пәлен күн ішінде таrasын, сонда манифест болады дейміз. Керегіміз жалғыз Жантас пен Тәнеке дейміз, ана қу мұғалімді де үстату керек. Қазір бірекі кісіні бөгде қып шапқызысақ деймін. Бара берсін.

Нұрқан. Ендеши, әй, Жұмажан, сен сарқурай атқа мін де шап!

Жұма жан. Сарқурай? Шын ба? Маған мінгізгенің ғой, Нұрыш аға!

Нұрқан. Үрлап мініп қашып шықтым де! Қолға жете бере жанағы сөзді жосылтып тарта бер... Ұқтың бе?

Жұма жан. Ұқтым... Жөнелейін бе! (*Ыңғайланған береді.*)

Қыдыш. Ей, ана мойнындағы сумкені таста. Бұл тұқымың құрғыр есалан ғарасаға жараушы ма еді, Нұрыш-ау!

Нұрқан. Барсын, жарайды.

Жұма жан (*ыңғындан*). Е, жарамайды деп, о не дегенің, Қыдыш аға-ау?

Қыдыш. Бар, бар, сенің қолыннан бәрі келетіні рас.

Нұрқан. Ей, әлгі бағанағы айтқанды қолыңа түсіргенше, соның орайын тапқанша, сол жерден қайтпа!

Қ ы д ы ш. Е... рас! Әбден сенімін алыш, бауырына кіріп ал Жантастың, білдің бе! Балдызы емеспісің, құдай атқыр!

Н ү р қ а н. Ал жөнел! (*Жұмағсан ыржыңда жөнеледі.*) Тағы бір-екі кісі жөнелсін солай, қазір.

Бибіш кіреді.

Kөрініс

Ж ү з т а й л а қ. Немене, Мырза жігіт? Ағаң жоқта ел тауқыметі ауыр тиіп отыр ма? Немене?

Н ү р қ а н. Ауыр тиіп отырганы рас. Ақыл қосшы, женеше, осындайда бір жол табушы едің гой.

Ж ү з т а й л а қ. Ай, шырағым-ай, менің көмегім шын керек екен гой. Ендеше, мен ана жақтан хабар алдым.

Қ ы д ы ш. Осы сениң хабаршың кім, қарағым Бибіш?

Н ү р қ а н. Бәсе, сол жансызынды неге айтпайсың бізге?

Ж ү з т а й л а қ. Айтпаймын. Оны не қыласындар? Уәдеміз солай!

Қ ы д ы ш. Ал не хабар қыпты?

Ж ү з т а й л а қ. Бүгін кешке басшы кісінің бірі барады. Бұлдіргіштің бірі сол деңті және қолдың ертең қайда қонатынын айтыпты.

Н ү р қ а н. Не дейді? Қолмен келіп, қамсыз қап жүрмейік!..

Ж ү з т а й л а қ. Сейлесуге келсе керек, бірақ қамда-нып отыратын осыған бір шара істеу керек, арттағы қол да сол істің ретімен болады деңті.

Ояз және подъесаул Семенов кіреді.
Отыргандар бұларды қарсы алады.

Kөрініс

О я з. Господин подъесаул! Сіз жүрер алдында мен мына болыстан біраз көмек алыш бермекпін сізге!

С е м е н о в. Слушаюсь, ваше высокоблагородие (*tіmіrkенін.*) А-а, жайлау сұық па, Бибіш! Үй сұық па? Неге сіздің үй мұндей? Мен сізді мұндей деп ойламаған (*куледі.*)

— 1 0 таптақ (турғын, қозашып өарып санықты ашып, қымбатты ішік алып, ояздың иыгына әкеп жауып жатып). Біз сүйк емеспіз, тақсыр! Сізді тоңдырайық деген ниетіміз жок.

О я з. Рақмет (*тұрып, қолын қысып.*) Рақмет! Эй, жақсы, жақсы хазяйка Бибіш, тамыр біздің (*Арқага қагып, Бибіш сзызылып тұрады.*)

Ж ү з т а й л а қ. Тоңдырсақ айыбымыз үшін мына ішікті жаптым. Менің сізді жылтықаным осы, тақсыр (*куледі.*)

С е м е н о в. Ваше высокоблагородие, какая она необыкновенная. Для киргизки, я бы сказал решительно, необыкновенная.

О я з. О-о, сіз білмейсіз, ол Бибіш! Ол на то единственная достойная киргизка (*Нұрқанга*) Жә, мына господин Семенов қазір әскерімен жүреді?! Осыған жерді жақсы білетін басшы керек. Қазір соны табындар.

Н ү р қ а н. Бұған кім дұрыс болар екен? (*Қыдышиқа.*) Өзіңіз қалай болар едіңіз, басында болсаңыз...

О я з. Э, дұрыс! Мен де соны дұрыс деймін.

Қ ы д ы ш. Кім біледі, көрі кісімін, ере алмай жүрмесем?

О я з. Жоқ жақсы болады. Баrasың, Қыдыш, бар.

Қ ы д ы ш. Жарап енді, солай үйғарсаныздар болсын солай.

О я з. Не істейтініңді господин Семенов өзі біледі. Біз онымен қазір ақылдасып, бәрін шештік.

С е м е н о в. Да сендер аз ғана помошь бересіңдер. Қөрсетесіңдер. А бунтовщиктерді қалай наказать етеді. Оны біздің карательная сотня өзі біледі. Біз ана қөрсеткен Қара-бұжыр, Қөксу болысында (*куледі.*) Ну, общем қөресіңдер! Только жер білетін кісі керек.

Қ ы д ы ш (*Нұрқанга*). Бізге ақыл салмай-ақ өздері шешкен екен ғой, бұл кіслер. Бұнысы қалай? Бірақ осы ғой... Э... солай ма?

О я з (*Нұрқанга*). Онан соң, Нұрқан, сен ол қолдар жатқан жерді білесің бе? Сенде хабар болуга керек. Ертең таңертең қайда болады? Господин Семеновке ол да керек.

Н ү р қ а н. Оны білуге болады, тақсыр. (*Бибішке.*) Жаңағы айтқаның бар еді ғой, жеңеше!

Жұтайлак Е, айтайын мен (*Оязга.*) Таксыр ертең Ақтомар деген жерде қонбакшы дейді.

Семенов. Прекрасно, олай болса біздің жұмыс бітті. Қазір жүреміз, ваше высокоблагородие.

Үйдегілермен қол алысып қоштасып, Қыдыш екеуді жөнеледі.

Kөрініс

О я з (*Жыланды болысының он шақырымдық картасын ашып, қабыргага іліп қойып, қызыл қарандашпен сыйып отырып*). Жыланды болысы! (*Сызып.*) Алтыншы ауыл, тортінші ауыл, үшінші ауыл! (*Нұрқанга.*) Жетінші ауылдың жартысы. Мына жақ Қарабұжыр, мынау Көксу, олардың жері де осы арада, солай ма?

Нұрқан. Не туралы дейсіз, таксыр?

О я з. Міне, мына жерде, Сарықөл айналасында...

Нұрқан. Ие, таксыр, солай, 6-ауыл Борсак, 4-ауыл Қарсақ, анау 3-ші, 7-ші біздің Олжай жері, бірақ ол да жаман ел болып отыр. Мына жактарында көрші болыстардың елі, олар да жаман.

О я з. Борсак және мына 4-ші, 3-ші, 7-шілер бәрі де бүл жерде болмайды. Мына Сарықөлден он шақырым жerde (*көрсетін*) Романовский станциясы бар. Оларға жер, жана жер керек. Мына Семенов командасындағы карательная сотня солар, жер береміз деген оларға. Жыланды жаман болыс болды... Бұл жер де соларға берілетін керек.

Нұрқан. Осыны переселен кенесі көктемнен бері тағы сойлеп жүр ғой деймін. Әлгі Тәнеке, Жантастар елді ерткенде осы жер жайын, жер тарлығын айтумен тағы да құтырып жүр.

О я з (*кекетін*). Жер тар... Оған аман жүрген, ауылда жүрген тар болған, ну что же! Жердің үстінде тар болса, жердің асына кіріп кең жерді табады (*Бәрі күліседі.*) Онда жер көп-көп!

Нұрқан. Көрсін болыс ауылын шапқанды.

Тәнеке, Бөрібасар кіріп келеді.

Көрініс

Нұрқан (*сасқалақтан оязга, Тәнекеге қарап*). Е, таксыр, міне, өздері де келді ғой... Мынау өлгі... Тәнеке!

Тәнеке. Саспай-ақ қой, сөйлесуге келдік. Ел жіберді міне мені. Жалтақтап артыңды тығып отырганыңды білеміз.

О я з. Не сөйлейсің, айт! (*Бибішке*.) Сіз барыңыз, біз болыс екеуміз сөйлесеміз онымен, өлті кісіні шақыртып жібер мұнда (*Тәнекеге*.) Да, не айтасың?

Бибіш кетеді.

Тәнеке (*Оязга*). Бізді ел жіберді. Ұлық келді, сіз келді деген соң: “Алдына бар, елдің мұнын айт. Не тілейтінімізді жеткіз!” — деп жіберді. Мына болыстікінде жатыр деген соң, олар өтірік шағым жүргізіп, елді жазық-сыздан былғайды, бос жамандайды, ел айыпты емес, соны білдір деп жіберді.

О я з (*есікке қарай берін*). Ну, не тілейсіңдер, не айтасың?

Тәнеке. Біз осы Жыланды болысындағы ылғи кедей, әлсіз, зорлық көрген елміз. Бізді ұлық бір ренжітеді... Бес старшын елдің қыстау, жайлау қылған алақандай жері бар еді. Сарыкөл. Соны бұрын үш рет кесіп-кесіп алып қатты тарылтқан еді. Қазір тағы алды деп есітеміз. Біз қайда бармақпаз. Былтыр жер азайып, пішендік кеміп қалып, қалың елге қатты тарлық болды. Екінші мына болыс зорлық етеді. Ол да сол жердің қалғанына қол сұғып қыстау салам деп отыр. Оның үстіне мына паверкеге баратын жігітті ылғи біздің елден жазды. Өзінің бай ру, жуан ауыл Мықтыбайы 30 ауыл, содан бірде-бір жігіт жазған жоқ. Осы не қылық? Бізді әдейі сорласын, басын тауга, тасқа ұрсын, содан барып қырғын талсын деген қылық па не мене? Содан басқа жоқ деп білеміз. Мына ел булінбесін десендер, ең өуелі жерімізді қалдыр. Екінші мына тізімді елмен отырып, өзіміздің келемізге салып отырып шешініз. Болыстың жалған, арам списогіне көнбейміз, оған бала бермейміз, одан да осы жерде қырып сал дейді мына ел. Бұл барлық ел тілегі.

О я з. Болдың ба? (*Тәнеке үндемейді, солдаттарға*.) Заберите их, подлецов! (*Солдаттар үстан, қаруын алады*.)

Тәнеке. Ай, ояз, ел жіберген елшіге істегенің осы ма? Ұлық-ақ екенсің!

О я з (*алдына кеп жер теүін, ұрсып*). Сендер ақымақ ит! Ел талаушы!

Төнеке. Сені кісі деген мен ит екем. Ендеше сол ел үшін мен-ақ құрбан болайын. Білгенінді қылып қал.

Нұрқан! Оңбагандардың көзін ою керек.

Борібасарды Нұрқан тейін жібереді.)

О я з. Сен бұзық! Антурған ит! Саған не керек? Оны көрерсін! Нұрқан, қамат мыналарды, ертең қалаға жүреді. А, я поеду сейчас за отрядом.

Ояз шығады.

Kөрініс

Нұрқан! Шатақан! Ендеше, қолдарына кісен керек, аяғына да кісен сал, Шатақан, әпкел, кісен әкеleiңдер мына иттерге! Көгендетермін бәлем! Шарасынан асқан, тәубесінен жаңылған құлар... тәубеңден жаңылған екенсін! Аулым шабатын, құтымды шайқайтын немесің ғой.

Төнеке. Итаршы екенінді үмытып, өзің қылғандай бол тұрсың-ау. Менің арманым жок. Өмір бойы басымды қостырмай тоз-тоз ғып, әр жерге шаңға аунатып келіп ең. Тамам жылауларды соңыма ертіп, артыма қыруар ел жиып кеп түрмyn. Соның қөшін бастап өлсем арман емес маған, көрің өтпейді, білдің бе, болыс!

Нұрқан (қолдарын өзі байлан жатып). Құл қылмак едің ғой! Қолың қысқа екенін біліп пе ең, иттің тұқымы?!

Төнеке. Не ел тұрар, не сен тұрарсын.

Нұрқан (ұрмақ бол үмтұлып). Иә, тұрарсын сен, тұрарсын, тұргызармын, байла итті, кісенде тексіз итті! Бер сыбағасын.

Жантас, мұғалім, Бойбермес бастаған бір топ қарулы кісі келеді.

Көрініс

Жантас (тап беріп Нұрқанды бір-ақ бұқтеп, алып үрып). Бәсе, беріссен беріс сыбағаны!

Мұғалім (Шатақандарга). Тапжылма бірде-бірің!

Бойбермес. Шығарма үндерінді!

Жұзтайлақ. Сүмдыш-ай, мына сүмдар тағы жетті-ау.

Жантас. Жетпей, сенер деп пе ең сендерге? Қайтер екен десем, қайратын бұнның (Төнекені босатып.) Осы иттерге сеніп қолсыз кетіп... Арандай жаздамадық па анғалдықпен!

Б е р і б а с а р. Өлтіріп кетеміз, алдымен мына тұрган итті өлтіріп кетеміз (*Қанжарын суырады.*)

Б о й бер м е с. Үнін шығармай өлтір. Ас шаңыраққа! Желбауды! Өз шаңырагына асамын (*Нұрқанды Бөрібасар сүйрептір ортага әкеледі.*)

Б е р і б а с а р. Сал, сал, мойнына арқанды!

Бойбермес мойнына арқанды салып жібереді.
Сөруор, Мержан кіреді.

Н ү р қ а н (*шошып, қалбақтан*). Ей, жандарым, ей, агатай, ей, Тәнеке агатай! Шыбындай жаным, шыбындай жаным!! Кеш, кеше ғер, құлың болайын (*Аналар асуга айналады.*)

Ж ү з т а й л а қ (*үмттылып, мұғалімді құшақтан, жабысып*). Мұғалім, жарығым... сөүлем, жалғыз тілегім (*құшақтан*.) Не тілесен садағаң болайын, өлтіртпе! Жалғыз ауыз сөзімді тында.

М ү ғ а л і м (*құшагынан босанып*). Ей, жігіттер, тоқтай тұр! Өлтірме!

Б е р і б а с а р. Ара түспе, мұғалім агатай! Жібер, босат бізді. Рұқсат ет!

М ү ғ а л і м. Жок, мен десендер өлтірме! Тұра тұр! (*Жұрт тоқтайды. Бибішке.*) Не айтасың, Бибіш ханым!

Ж ү з т а й л а қ. Тілекке тілек орай еді ғой, сөзінің қадірін үқпап ем, бірақ үмытқан жок едім. Куатым, ара тұс. Соナン соң мойныңа жіп тағылған күнім де! (*Жылап жібереді.*) У-үң... (*қалтасынан хат шыгарып*.) Мынау саған, сенікі, оқышы өуелі.

М ү ғ а л і м (*асығып ашип, оқып*). Мүмкін емес, жок рас, соның қолы, “Қазак” газеті идарасынан. Ең басшы, ақжүрек азаматтың өзінен (*Отыра кетеді.*)

Ж а н т а с. Не депті, не болты?

М ү ғ а л і м (*оқып*). “Елдің наразылығына сен де косылатын түрі бар деп есітемін. Біз мұныңа барымызша қарсымыз. Ол бүлікті қостама. Жігіттің берілгені игі. Біз соңай үйғардық. Миллат деген саналып азамат енді қайта жігітті бастап фронтқа барсын. Тез қатенді түзе. Басқа жол жок. Біз тілімізді алған елдің бәрін де тоқтатып көндіріп жүрміз, елге жаның ашысын. Маглумың!”

Жұзтайлақ. Мен сен үшін, амандығың үшін сақтаған едім.

Сөрүөр. Ненди сихыр Сапа, син нешік ни іштеп аңшылық хур боласың?

Мүғалім. Жоқ, жоқ! (*Отырып қалған жерінен.*) Ондай сез керек емес (*Жігіттерге.*) Жігіттер, өлтірмендер, өлтірмеймін мен, ара түстім!

Жантас (*жігіттерге*). Босатындар!

Тенеке. Қарағым, мұғалім-ай, адастың гой, өкінесің гой, өкінесің гой. Өкіндіреді гой бұлар.

Мүғалім (*отырып, басын ұстап мұңайып*). Мен білмеймін, қателескенім бе? Бұл нендей мүшкілдік?

Жантас. Тәйірі, мұғалім-ай! Ер болып төбе басына шыға алмағаның ба? Не көрсек те елмен көрдік десспеп пе едік?

Мүғалім (*хатты көрсетіп*). Мынаны қайтем?

Жантас. Алыстағы сәлемнен өзір тұрган құшағым илі демес пе ем мен болсам! Елінің құшағы емес пе?

Болыс кіріп келеді, жолдан келген беті, сөлем беріп, аңырып тұрып қалады.

Kөрініс

Жантас. Ә, міне-міне, жаранды емдейтін шын дәрін міне! Өзі келді, жігіттер!

Жұзтайлақ (*шошып айқайлан*). Сорлы қылған құдай-ай! Қайдан келе қалып ең ажалдың ортасына!?

Болыс (*айнала қарап тұрып, құліп жіберіп*). Өй, не сөйлеп тұрсындар өздерің? (*Құліп.*) Негып келгенімді білдіндер ме менің?

Мүғалім. Немене (*дәмеленіп*). Не болды?

Болыс. Сүйінші, шап! Хабар тарат! Сұра сүйіншін! Босатты, азат болды, жігіттер. Бүгін түсте жандаралдан шықтым, әдейі, үшып жеткенім осы.

Мүғалім. Қайдан кепті? Кім бүйрыйы?

Болыс. Петербордан, Сенаттан! Ал шап! Не тұрыс бар? Мұғалім, саған Орынбордағы жігіттерден сөлем әкелдім... Айтам... Шап, Шатақан! Шабындар! Есіктен төрге сүйінші!

Ш а т а к а н. Сүйінші, Сүйіншің Садаған көтесіні,
Майқан-ай, сүйінші!

Куанып шығып кетеді.

Ж а н т а с (бұлысқа). Сүйінші ме? Рас па?

Б о л ы с. Рас емей!

Ж а н т а с. Ендеше, мұнда жер тар. Даурықтайык!
Сүйіншің сүйінші! Бірақ осыны қазір өзің жүріп, анау
жыылған елге өзің барып мәлім етесің! Жүр!

Д а у ы с т а р. Дұрыс, дұрыс! Жүр, жүр, өзің жүр!

Б ө р і б а с а р. Дұрыс, өзің жүр... Өзін апарамыз!

Жұрт кимелеп, болысты ортаға алып өкетуге айналады.

Ж ү з т а й л а қ. Өңшең елден шыққан бұлік. Жақсы-
лық өкелсе де қадірін білмейін дей ме? Мұғалім, жаным,
сенің жолында мен айтқан тоқтың. Сөулем! Бар сен де!
Тапсырдым саған. Тұр, бар!

Мұғалім ойда, зорға тұрады.

М ө р ж а н (шығатын жүртпен кетуге ыңғайланнып).
Арын сатқан арсыз еді. Аю қатын екенін білмеуші ме ен,
мұғалім? Сізге не болды, жібің босап. Мен айтайын ба
ақылды, бұныңыз не?

С ө р у ө р (мұғалімге). Ни болған, ни болған соң синә.
Ни ішләрмін. Ни әйтіргे. Эне Мөржан әйтті бит синә. Ол
білә бит ол қаһарні (Тұртін оятқандай болып.) Ни диәрмін,
нөрсө диәрмін мин, мұнан соң синің хакында?

Ж ү з т а й л а қ (Мөржанга). Құтыра тұрындар бәлем.
Ішінен жайлармын, астыңдан қырыққанымды көрерсін.

М ө р ж а н. Күймесең өртеніп өл. Енді ұсынсан да
қолың жетпес.

Ж ү з т а й л а қ. Тұра тұр, жетпес деп саспа! Әлі-ақ
аяғымның астына түсерсің! Мениң кісім, керек кісім, тап
ортанда! Білерсің, тәбеңнен үрган күні.

С ө р у ө р. Уаллахи ни айта бұл? Харап болдың бит,
Сапа! (Мұғалімге төнеді.)

М ө р ж а н. Сүмдық қой мынаның айтқаны. Жүрінізші
өзіңіз.

Мұғалімді алып бара жатады.

Мұғалім (түк үгінбаган пішінмен). Қош, Бибіш ханым!

Жұзтайлақ. Қош, жарықтығым, болысқа пана бол, талсырдым саган.

Нұрқаң. Әттең, өскердің кетіп қалғаны-ай. Ауылда даяр жігіт жоқ, қайда, қайда ояз?

Жұзтайлақ. Ұш, үш енді оязға!

Нұрқаң. Әкпетті, әкпетті ғой, ойбай! Арыстанның аузына әкпетті ғой, қайран ағатайым!

Жұзтайлақ. Қайда, өскер қайда? Шап, шап өскерге!

Нұрқан шығып кетеді. Бибіш жылап, сілейіп отырып қалады.

Шымылдық

ТӨРТИНШІ АКТ

Бесінші сурет

Тау іші, кешке жақын, әр жерде қос түтіндері, тас арасында қайнаган қол. Құралдар, наиза, айбалта, аздаған мылтық. Әр жерде тас басында қарауыл. Қолдарында қызыл жалау, наиза. Қол бейбіт. Сондықтан кейде шырқаған, косылып айтқан өндер естіледі. Дырду күлкі. Сойыл қағып, наиза тіресіп, сапыласып өздерінше өскер ойындарын ойнап: “Қайт-қайт! Қашпа-қашпа! Қайда-қайда! Жеке-жек, жеке-жек!” десіп сахнада өтісегіндер де бар. Арасында калмақша алысып, үш-төрт рет дөңгелесіп өтіседі. Алдынғы бір таста мылтығына сүйеніп жалғыз Жұніс отырады. Тунерген.

K o r i n i c

Бір шал, бір кемпір шығады. Жұністі көріп қалады.

Жұніс (сөлт етін, басын көтеріп қарал). Ей, сендер, кімсін!..

Ш а л. Ун, қарағым-ай, ел екенсің ғой, зәрем кетті ғой (*Талған күйде отырады.*)

Жұніс (қастарына келіп). Не болды? Қайдан жүрсің? Кімсіндер?

К е м п і р. Қырды ғой, шырағым, қан жоса қылды ғой, ойбай!

Жұніс. Қай ауыл, қай елсіндер, не болды?

К е м п і р. Уа, Олжаймыз, Жаманай ауылынікіміз!

Ш а л (бет-ажары қан, есін жиып). Жетті ғой өскери, бастаған Қызырбай, бір жерде отырган бес ауылдың жігіті Жантас, Төнекеге еріп кетті деп үйнап салған жоқ па, бүгін!

Жұніс. Не істеді, анықтап айтши?

К е м п і р. Бес-алты ауылды түгел өртеді, майдың бәрін айдал алды, басып қалды, бауырын көтеріп қыбырлаған жанның бәрін қырды (*Zarlap.*) Қаршадай қызыым, сөүлем! Он жасар балам шыға алмай оттың ортасында қалды.

Ш а л. Аң бол кеттік қой, қарағым, бостық қой. Осы жол бойы ылғи адамын қырып, аулын өртеп, қан жоса қып келеді.

Жұніс. Қашан бастады?

Ш а л. Борсақтан бастап, жолда Қарсақты, одан қала берсе Олжайға да ауыз салды.

Ж у н і с. Олжайға да тегіс тиді ме?

Ш а л. Жоқ. Оған аралатып тиіп жүр. Әлгі көрінде әкіргір Қыдырбай жүр ортасында. Шықты ғой тажал бол.

Тағы екі қатын шығады.

Алдыңғысы кеудесін басып жығылады, бүйірі қан.

Kөрініс

І қ а т ы н. Жеттік пе, ойбай! Қайда азамат? Қайда әлгі, қол жиды, қарсы тұрады деген азаматы қайда? (*Жұрт жишила береді.*)

Д а у ы с. Не болды, уа, не болды?

К ө п д а у ы с. Әскер жетті, қырды... Елді қырып жатыр дейді.

Ж у н і с. Ой, жігіттер, тоқтаңдар, естідіңдер ме мынаны?

Д а у ы с т а р. Уа, не дейді? Не бопты? Айтсандаңаршы жөндеп?

Ж у н і с. Өзен жағасында отырған елге Қыдырбай бастаған әскер кеп, ауылдарды өртеп, елді шетінен қырып жатыр дейді.

Д а у ы с. Уай, ол ел тыныш ел емес пе еді? Бізге ермей қалған ел еді ғой.

І қ а т ы н. Ермегені не керек? Мынау Борсақ, мынау Қарсақ деп атап-атап қырып жүр (*Жылайды.*)

Ш а л. Көрмеген сүмдышқ, дозақ заман жетті ғой басымызға! Қарағым, тілеуінді тілеген азаматым не қып тұрсын, ойбай, түге? Қырды ғой мына болыс, мына Қыдырбай, өртеді, қырып салды әні, тұған бауырларынды. Ат тұғына ездірді ғой қызыл шиет баланы...

Д а у ы с. Ой, жігіттер, бұл не тұрыс?

І қ а т ы н. Бәсе, бұл не? Қайда Жантас! Қайда Төнеке?

Жұрт қарайды. Жүгіріп Шатақан шығады.

Kөрініс

Ш а т а қ а н (*жүгіріп*). Уа сүйінші! Сүйінші! Қайда мұның қолы, сүйінші (*Жүністі көріп*). Жүніс, Жүке.

Ж у н і с. Шатақанбысың, ей? (*Anau жүгіріп кеп қолына хат сияқты бірдемені сұға салады.*) Ақырын, не болды? Немене?

Ш а т а қ а н (*айқаилап*). Сүйінші (*Жұниске жылодам*)
Болысты әкеле жатыр, зорлықпен әкеледі үстап, Жантас,
Тәнеке! Жүкетай, жаны қалар ма, жоқ па? Сүйінші!
Сүйінші тілеп үш деп еді Жұзтайлақ — Бибіш!..

Ж у н і с. Бибіш, шіркін! Қысылып па едің? (*Атып тұрып*.) Жүгір-жүгір, сұрай бер! Құлақтандыр сүйіншінді!

Ш а т а қ а н (*жүгіріп*). Сүйінші, сүйінші, болыс келді.

Екінші жақтан Бөрібасар, Сәруәр, Мөржан шығады,
қарай қалады.

Манифест! Болыс келе жатыр өздеріңе, сүйінші,
сүйінші!

Д а у ы с т а р. Не дейді мынау? Нені айтады мынау!
(*Сүйінші деген дауыстар сахна сыртына тарап бірден-бірге
кеміп жатады*.)

Б ө р і б а с а р (*сүйінші деп жалаңдан жүрген Шатақан-
ды үстап an*). Ей, сен болыстың итаршысы едің ғой, тұра
тур, кеп булінбе!

Ш а т а қ а н. Не дейді мынау, езуінді!.. Сүйінші десем,
жақсы тілеу үстінде.

Б ө р і б а с а р (*халыққа әйгілен*). Сенікі қай сүйінші
осы? Ей, жігіттер, мынаның сүйіншісін білдіңдер ме?

Д а у ы с т а р. Уа, не? Немене, айтсаңшы? Қай сүйінші?

Б ө р і б а с а р (*Шатақанды жібермей*). Тұра тұр, тап-
жылма! Бұның сүйіншісі осы қазір ашылады. Әлде бұл бо-
лысты — Майқанды үстап әкеле жатқанға сүйінші сұрай-
тын шығар. Солай ма? Дәм-тұзын ақтаған екен, шіркін,
сен де дастарқан аттадың ба?

Ш а т а қ а н. Ой, құдай жүзін көрмегір, көпір! Көпір
екенсің ғой! Жаман иттің аты Бөрібасар деп Бибіш текке
қоймаған екен ғой.

Д а у ы с т а р. Не дейсің? Баста, ой, жаңағың! Жүр,
жүрші былай.

Мөржан, Сәруәр қалады. Сәруәр мұнды.

K e r i n i c

Ж у н і с (*Сәруәрдің түсін байқап*). Сәруәр, немене?
Сен неғып тұрсың? Осы Жантастармен ауылға сендер де
еріп бардыңдар ма, немене?

С ө р у ә р. Иә, бу Мөржан анасын күргісі килді. Ә, мен!..

Жұніс. Иә, сенші! Ауылда не қызық көрдіңдер? (Мөржанга.) Айтсандаршы, о не? Кімді көріп едіңдер, не көрдіңдер?

Сәруәр. Бибішті көрдік, Бибішті. Сиқырлы аждаһаны көрдік.

Жұніс. Бибіш, Бибіш сайқалғой. Не дейді, не деп отыр?

Мөржан. Не десін? Қолда, басшы кіслеріңің ішінде жансызымыз бар, кісім бар дейді. Басқан із, бар сырынды біліп отырам дейді.

Жұніс (*атып түрып, өңі қашып сұрланып*). Не дейсін? Ол қу, қанды қармақ, не деді екен тағы, ол пәле.

Сәруәр (*мейірленіп сеніп*). Барым Жұніс! Харап болдық бит. Ни өйтірмін!

Жұніс (*Сәруәрге месіліп қарап, өзгеріп*). Сәруәржан, айтшы, рас па? (*Жылдам.*) Атын атады ма?

Сәруәр. Атамады шу... Атарміни сунқ анди мазлума?!

Жұніс (*өзгеріп*). Жауыз ғой ол... Істейді ғой құлықты (*Жылдам басып кеп кезек қарап*.) Әлде өдейі айтқан шығар. Сездірді ме кім екенін?

Мөржан. Сездірді.

Жұніс (*қайта өзгеріп*). Ендеше кім? Кім деді? (Мөржанга.) Айт!

Сәруәр. Нинди кіші кімі? Анысы мұғалім түгіл шул, әммә біз шубеләнөміз. Мин шоңәр қайғырам бит, бағырым Жұніс (*Жылап жібереді*.) Ол хатын яуыз мәлғұн, Сапаны хорли бит!

Жұніс (*өзгеріп ақырындау*). Не дейді? Не дейді, ойбай, құдай-ау (*Ақырын.*) Мұнда ма еді? Не деді мұғалім туралы?

Сәруәр. Ул мұғалімгә Нұрқанды қорғатты, Сападан аны қорғауды талап етті, шарт етті.

Жұніс. Ал Сапа ше?

Сәруәр. Ә, Сапа (*жылап*.) Аның тілін тыңдады. Сихырланды. Сихырланған түгілміни соң, Жұніс досхайым! Һеммә халық алдында мұғалім өзін неңди хор етіп көрсетті? И... Білсөң иді мәнім дәртімді (*қатты.*) Мұғалім ол хатын алдында тілсіз, көзсіз, пікірсіз құл болды бит!

Жұніс. Өзі қайда? Қалып қоймады ма тек!

Сәруәр. Юх, қалмады. Біз Мөржанбілән аны алып шықтық, килө!

Жұніс. Бәсе, бәсе (тістенген пішінде.)

**Мөржан. Немене? Немене? Сіз не айтпақ боласыз,
Жұніс, айтыңызыш?**

Жұніс. Мен бұрын ішіме туюші ем... бірақ.

Мөржан. Бірақ, кәне, кәне, айтыңызыш!

**Жұніс. Бірақ ешкімге білдірмейін, сыртқа шығар-
майын деп ем.**

**Сөрүөр. Жұніс, иләр айтасың син (талаң кетеді,
Мөржан құшақтайды.)**

**Мөржан (Жұніске сұық, қатан). Қинамаңыз мына
кісін!**

Жұніс. Ә, рас, мынаны айтасыз ба?

**Мөржан. Йә, соны айтам (қатан.) Әр дүниенің шегі
бар. Бұл жазықсыз адам.**

Болысты алып Жантас, мұғалім, Тонеке, басқалары шығады,
ел бір жерге жиналып қалады.

**Жантас (айнала қарап Бөрібасарды қолымен ымдал
шақырып, оңашалау).** Қарауылда тұрған адамдарың босаң
кісілер көрінеді. Қазір сенімді, мықты жігіттерді жіберіп,
ауыстырсақ (халыққа.) Уа, жұрт, бері жиыл, бері келіндер,
азаматтар.

Ел жақындай береді, болыс жалпылдан өрқайсысымен
амандасқан болады.

Міне, мынау болыстарың. Кешегі кіжінген, кектенген
осы болыс болатын. Сенің басыңа көр заманды туғызып
ұлық тұрса, оның үстіне ширықтырган осының қылышы
еді. Бүтін ауылына оязын әкеп, әскерін төгіп, ұлығына
сүйеніп те, сипанып та отыр. Ал, осы болыс және сүйінші
сұрайды. Біз әдейі сендерге ауызба-ауыз өзі мәлімдесін деп
алып келдік осында. Тыңдаймысың, жұрт, мұның
сүйіншісінің жөнін, жоқ па?

Бойбермес. Тыңдамаймыз, тағы алдайды.

Даудыс. Керек емес, тыңдамаймыз.

Екінші даудыс. Жоқ, тыңдаймыз, айтсын!

— Айтсын, жақсылығы бар шығар.

Айтқызындар... естиміз.

**Жантас. Жарайды, ендеشه, кәне, болыс мырза, айта
ғой сүйіншінді.**

Б о л ы с. Ендеше, жігіттер, сен кешегі менің өзім өмсеп ең. Осы сенің қырылғаныңды, босып, тозып құрығаныңды мен тілейді деген қайdan шыққан сөз? Сен жоқ болсаң мен кіммен кісімін?

Д а у ы с. Бәсе, кіммен кісісін?

Бұрыннан неге айтпадың мұныңды?

Б о л ы с. Бұрын ел боп менен сұрадың ба? Бұрын мұндаі хаяїп кеп пе еді басымызға. Бұрын мен де құтырып жүр екемін. Алды-артымды ойламаппын. Қайран елім, енді міне аппак сүйек боп осы тау-таста қаласың ба, қырғын табасың ба деп қорықпадым ба мына мен бүгін. Шошындым той мен сен үшін!

Б о й б е р м е с. Уа, сүйіншің, сүйіншіңің жөнін айт.

Д а у ы с. Уа, соны айт, соны айт.

Б о л ы с. Сүйінші сүйінші, біз әнеуқұнгі адвокат Көрім екеуміз жер дуниені шарламадық па? Орынбор, Самар, Петербор бәріне бардық. Арыз бердік, сейледік, өтіндік, жауабын кейін жібермек болды. Содан өзіміздің облысқа қайттым. Бүгін таңтертең хабар жоқ па екен деп жандаралға кірдім. Кірсем жақсылық. Босады, қазақ азат болты деген хабар кепті.

Д а у ы с. Е, тілеуінді берсін. Е, солай десеңші!

Е к і н ш і д а у ы с. Петербор хабары ма екен?

Б о л ы с. Е, Петербордан, патшадан, министрден.

М ү ғ а л і м. Бағана Санаттан дегенің қайда?

Б о л ы с. Санаты не, министрі не? Біз оқымаған қазақ дәлін білеміз бе? Мұғалім, о не дегенің? Тіпті Көрімнен де телеграмма бар.

М ү ғ а л і м. О да солай деп пе?

Б о л ы с. Солай, солай депті.

Д а у ы с. Уа, ендеше, рас болғаны той.

— Шын болғаны той ө, құдай, берерсін!

— Уа, шын тыныштық болғаны ма енді сөйтіп?

— Е, тыныштық емей.

Ж а н т а с (балақ). Рас па осы айтқаның? Рас болса Көрімнің телеграммасын көрсетші кәне, мына мұғалімге.

Б о й б е р м е с. Иә, кәне, рас, рас.

Б о л ы с (қалталарын қараган бол). Е, телеграмма бар. Міне... қайда еді? (Таба алмайды.) Қап, үйде чемоданда қалып қойыпты той. Қап, ескермегенімді-ай, әттеген-ай.

Д а у ы с. Рас деген соң рас болғаны ғой.

— Барған жерінің бәрін айтып тұр, болды ғой.

Т ә н е к е. Ой, халық, тұра тұр! Жә, кеңшілік болса мына оязың, өскерің не істейді? Мынау елді, жігіт бермеймін деген осы жұртты қайтеді? Тыныш қайта ма, ана ұлығың?

Б ө р і б а с а р. Бәсе, соны айт, соны айтши, кәне?

Д а у ы с т а р. Иә, құғынға ұшыратпай ма?

— Ел тынышталғанмен өскерің кеп қырып салса қайтеміз?

Б о л ы с. Өскер тимейді. Өскер бұрынғы дақбыртпен шыққан! Ол қайтады.

Ж а н т а с. Солай деймісің? Ендеше, өскердің Борсак, Қарсақты қырып жатқаны несі, мынау өзен бойында? Сенің осының алдау, бөгеу емес пе, өскерді тосып тұрған жоқпышың?

Б о л ы с. Өскерді мен көрдім бе өүелі? Аттан түскенім сол емес пе? Өз көзінмен көрдің ғой!

Ж а н т а с. Ендеше, мына ауылдағы ояз бен өскерге жандарал бүйріқ еткен шығар. Қырғынға шыққанын біледі ғой, сол бүйріғын істеді ме?

Б о л ы с. Истеді, қайтын деді!

Ж а н т а с. Кәне, ендеше, сол бүйріғын көрсетші!
(Тым-тырыс.)

Б о л ы с (*cасыңқырап*). Жоқ, бүйріқ менде жоқ.

Ж а н т а с. Сен елдің қамын ойлаған кісі екенсін, өскер шыққанын білесің, неге шыққаны өзгенің бәрінен бұрын саған мәлім. Олай болса жандаралға “Жыланды” болысина шыққан өскер жайында айтпайды екенсің, оныңды қалай дейік?

Т ә н е к е. Бәсе, сұрасаң осыны сұра!

Б о й б е р м е с (*елге*). Міне, босқа желпінесін, көрмеймісін тағы алдал тұрғанын.

Д а у ы с. Қарағым Жантас, жақсы лепес, жарым ырыс деп еді.

— Айтқан хабары жақсы еді ғой.

П д а у ы с. Рас шығар өлде, неге сенбейміз?

— Ай, кім біледі, аяғы сүйылып кетті ғой.

Б ө р і б а с а р. Өтірік, бәрі өтірік, білмеуші ме ең сырын?

Жантас. Ей, жүрт, мен бір сөз айтайын. Болыс сөзі рас болар деп дәмә қылатының бар екен, олай болса то-сайық. Жарайды. Дегенің болсын. Бірақ жақсы хабар шын болп, аныққа шыққанша мына болыс біздің ортамызда бол-сын, кетпесін. Не керсе бізбен бірге көрсін. Бұған не дейсің?

Дауыстар (*шулап*). Дұрыс, дұрыс.

— Бізбен болсын, болсын.

— Ортамызда болсын, тапқан ақыл.

Бөрібасар. Жібермейік, осында үстайық, көзіміз жетсін.

Жантас. Екінші, ел ішінде әскер, ортаңа келіп қыр-ғын салып отырған ояз мынау. Қарсы болған жалғыз біз емес. Бес болыс ел, солармен хабарласамыз. Олар болыс-тарына не қылды екен, көреміз. Бар болысты бір арада үстаймыз, кепіл, кепіл!

Дауыстар. Дұрыс, дұрыс, хабаршы кісі шаптыр! Олар да болыс-бійн үстаган.

Тенеке. Е, дұрыс міне, тоқтасақ, қайтсақ сол елмен бірігіп отырып қайтайық!

Жантас. Ушінші, жаман айтпай жақсы жоқ, сақ-тықта қорлық жоқ деген. Әйтеуір жігіт алмайды екен гой, ендеше, мынаның да керегі жоқ (*жсанынан көп қазағынын*.) Мынау список! Бүгін ояз бер Нұрқан өз қолдарымен тізген сендердің списокін! Жаңа әдейі барып осыны тар-тып алыш келдім (*списокті көпке лақтырып, шашып жіберіп*.) Мә, мынаның көзін жоғалт.

Жүрт дар-дар айырады, улап-шулап кайта түзеледі.

Бөрібасар. (*Бойбермеске*). Ал мына болысқа әзір сенім жоқ. Мықтап күтіндер.

Дауыстар. Дұрыс, дұрыс, қашып кетпесін.

— Кете алмасын, жібермендер!..

Тенеке. Жә, жігіттер, онан соң болыс сөзі өз алды-на. Бірақ мынау әскер мен Қыдырбай қылышын естідіндер гой. Өзен жағасындағы ел не көріп жатыр? Ереуілге шық-қаның, шықлағаның бәрі бір. Бұл құртамын деген қылыш. Солай ма, солай емес пе?

Дауыстар. Солай, солай емей немене?

Тенеке. Ел қырылды, жер кетті, неміз қалды. Өлісеміз.

Жаңатас. Бәсе, соны айт! Ендеше, жүр, қамданайық, жарандар! Теріс ат-сайман қамдандар. Не олар өзі келер үстімізге, не біз соқтығайық (*Жұрт тегіс дүрк тараиды. Жұніс пен Тәнекеге.*) Жүріндер, қолды аралайық. Әзірленейік.

Бұлар женеледі.

Сейлекен жүрттың ар жағында, тәрдегі тастың біріне байланып қалған болыс көрінеді. Бөрі де дәл шетте. Мұғалімді Мәржан мен Сөруәр үстап қалады.

K e r i n i c

Сәрүөр (*мұңды*). Халық! Бақытсыз халық! (*Қызына, рухтана.*) Ол өлсө де шатлықбілән улә біләді! Ә, біз кім? Біз ни болармыз!

Мұғалім. Не дейсің? Не айтасың, Сәруәр?

Сәрүөр. Ни әйтіргө? Ниге шықтық, ниге ердік біз бұл халыққа? Ей, Сапа, ей, мұғалім, халықтың сүйгән, ишанған мұғалим! Нишиләдің? Нишиләдік біз? Шунди міни сізің мидрәсәдегі хиялтарыңыз. Сіз милләтка қызмет деп янған түгіл-мә идіңіз!

Мұғалім. Білмеймін, білмеймін, хияли болған шығармын.

Мөржан. Неге олай дейсіз, мұғалім! Сіз басшы, бәрін үйреткен, барлығын баулыған – бәріміздің үстазымыз сіз емес пе? Не болды сізге?

Мұғалім. Бәсе, не болды маган? Тілім ғана бар, қолымда қайрат жок. Жүргегімде дерт бар, жазылар шарам жок. Мен бір газиз бәндә.

Мөржан. Шын айтасыз ба? Мұғалім агатай-ay?

Мұғалім. Бәсе, не болды? Не істедім осы бүгін мен? Халық не деді?

Сәрүөр. Нәрсе дисін халық, аздың син.

Мұғалім. Рас (*мұңайып*.) Аздым, аздым, гүнәһәрмін. Хат! Газет басындағы басшы азамат хаты. Мен не істейін, адасқан сияқтымын.

Сәрүөр (*қатты*). Мұғалим хайыр, мин синің туғырында хatalасқан икәм. Мин сізің ужданді дисем. Син қара күніл...

Мұғалім (*селк етіп атып тұрып*). Тек, қой, Сәруәр, тоқтат! Мен ондай емес.

С ә р у ө р. Юх, син башқа түгіл.

М ү ғ а л і м (*басын қорғагандай*). Жок, жок, жок, олай деме! Олай емес.

С ә р у ө р. Ө, син атап әйтіргө корқасың, син хазір син шпик. Міне син кім?

М ү ғ а л і м (*тұрып қатайып*). Ой, сендер не дейсіндер? (*Мержанга.*) Не деп тұрысындар осы? Нені айтасындар?

М ө р ж а н. Сіз қатты айтасыз. Одан бұрын, әуелден аман емес, қиянат жолына бұрын шықты деп сезіктеніп тұрмыз ғой біз.

М ү ғ а л і м (*қатты*). Қандай қиянат! Қайдан алдыңдар бұл сөзді. Мен Нұрқанды арашалағанымды, халықты наразы қылғанымды ғайыбым деймін.

М ө р ж а н (*ұмтылып*). Сол ғана ма, мұғалім ағатай-ау?

М ү ғ а л і м. Енді не?

М ө р ж а н. Ойбай-ау, бізді, Сәруәрді өртеген Бибіш сөзі емес пе.

М ү ғ а л і м. Қандай сез? Неге айтпайсыздар?

М ө р ж а н. Қолда, басшы кісі ішінде тыңшы бар, жансызым бар. Барынды сол айтады, ашады. Тұбіне жетеді деген жоқ па сіздің көзіңізше?!

М ү ғ а л і м (*ашуланып кеп*). Мен нені айтады десем, бұларың не? Нендей масқара? Сәруәр, мен бе екем сондай кісі? Қайтын ал қазір сөзінді, қайт, болмаса мен өлемрін, өлемрін казір, мұндай ғазаптан баддуға оқып өлемрін саган (*жылан жібереді.*)

С ә р у ө р (*жүргініп кеп құшақтай алып*). Бағрым; бағрым Сала, ғафу ет. Мин ғайыпты! Біз ғайыпты икәнбіз. Мержан ишандым антар, ол ялған әйтми, көрәсің мә?

М ө р ж а н. Уң, жүрегім жаңа орнына тусты ғой.

С ә р у ө р. Уң, кім сунқ инді, ол яуыз хатынның сезі.

М ү ғ а л і м. Бәсе кім? Кім, жүр, жүр тез қазір, Жанасты табайық, білдірейік, білейік ол кісіні?

Жөнеледі.

Бөрібасар, Бойбермес шығады.

Б ө р і б а с а р (*болысқа келіп*). Ө, болыс, мен Бөрібасар, Бөрібасар! Өздерің қойған ат! Сен бөрінің үлкені едің, мен Бөрібасар екем! Танып қойғанбысың, қалай?

Б о й б е р м е с. Уа, мен Бойбермес! Өлде аузына құдай салды ма екен Бибіштің – Жұстайлактың, сені бөріп, бізді Берібасар қып?

Б о л ы с. Қарақтарым, көресіні көрдім ғой, дәм-тұзым сіңбел пе еді. Босатындар!

Б о й б е р м е с. Е, мен Бойбермес қой! Өз айтқаның-нан өзің қайтармысың.

Б ө р і б а с а р. Сендер қойған атты ақтамасақ бола ма? Дәм-тұзың аттай ма?

Б о л ы с. Өле-өлгенше жақсылықтарынды ұмытпайын, қарақтарым.

Б ө р і б а с а р (*кузетшігे*). Мықтап бақ. Не жаныңды аяйсың мына болысыңнан. Ол 15 жыл баққан. Қарызы қайда? Дәм-тұзы атады. Не қыласың, байғұс.

Бойбермес екеуі кетеді, аздан соң Жұніс шығады.

K e r i n i c

Б о л ы с (*дәме қып*). Жұніс қарағым, Жұніс, Жүке!

Ж ү н і с (*кузетшігे қарап тұрып*). Тындармаймын, айтпа! (*Кузетшігеле*.) Сен, ана жерде, бұлақ басында менің атым тұр. Соны алыш кел, мен күзетем (*жігіт кетеді*.)

Ж ү н і с. Болды! (*Жылдам кеп шешіп жібереді*.) Жөнел, мына тастың түбінде менің атым тұр.

Б о л ы с. Ұмытпаспын, ұмытпаспын (*тас жаққа қарап жүдүрығын түйіп*.) Бәлем өңшең беріала!

Жөнеле береді.

Б ө р і б а с а р (*шыга бере*). Тоқта! Тоқта, қатырамын, тоқта! (*Anau қаша береді. Басып салады, болыс серейіп құлап туследі*.)

Тонеке, мұғалім, Жантас, Мөржан, Сәруөр тағы бірнеше кісі жүгіріп шығады.

Д а ў ы с т а р. Қашты ма, бұн несі?

- Кім босатты?

- Кім?

Берібасар Жұністі көрсетеді.

Ж а н т а с. Неге? Неге босаттың?

Д а у ы с т а р. Неге аттың, неге аттыңдар? Бұлдірдіңдер гой, ел бетін көрмейтін қылдың гой, түге, түбімізге жететін болды гой, енді ұлық. Пәле ме еді іздегендерің?

Т ә н е к е (*ақырып*). Е, қайтушы еді? Аянатын нең қалып еді?! Алдағанын енді көрсөнші, міне! Адал болса, неге қашады?

Б ө р і б а с а р. Қашқан соң атпай қайтушы ек? Барып өскер өкелейін деді гой.

Ж а н т а с (*Жұніске*). Жұніс, жауабын бер мына елдің? Ел емес пе еді қалсын деген?

Ж ү н і с. Ел қалсын десе де өлсін деген жоқ. Көр ана көптің ниетін.

Ж а н т а с. Неге қашырасың?

Ж ү н і с. Кетірейін деген мен. Рас, мен босаттым. Біз ұлықпен алысып жүрміз. Қазақтан жау көбейтіп керек емес. Кеткені ақыл еді.

М ө р ж а н. Истеуін істеп ап ақталады екен!

Ж ү н і с (*ашуланып*). Ақталмағанда қаралайын деп пе ең?

М ө р ж а н. Жазықсыз кісіні де қаралап ең гой.

Ж ү н і с (*айқай салып*). Уа, қайдасың, Қарсақ-Борсақ, Олжай, Қарсақ, шыға гой олай болса! Өлейін мен мұның қолында. Қайдасың мен деген ел. Шық мен жаққа, керегі жоқ! Асқан екен бұл Борсақ! Тамам елдің төбесіне шығып. Қатынына шейін басыма ойнатайын ба?

Сырттан шу, айқай шығады. Аттан-аттан деседі.

Ж а н т а с. Ал, жау қантады, ұста тегіс қаруынды!

Жұрт жапыр-жұпыр қаруына жүгіреді. Жұніс пен Тонеке қалады.

Т ә н е к е (*Жұніске қатан*). Эне, жау келе жатыр. Өзің ниетің не? Болдым мен сені естіп. Бөтен ойың болса бетіңден жарылғасын. Эне, кете бер, бар, жібердім! Болмаса ірітпе елді, білдің бе? Мына Майқанның өлігінен аттап өткен соң, енді өлі-тірінің арасында мыз бәріміз де! (*Ашумен*) Қылыш үстінде серт тұрмайды, Жұніс, біліп қой. Бер жауабынды, қайда баrasын.

Мылтық тарсылдайды.

Жүніс. Не айтып тұрсың өзін, Тәке! Битке өкпелеп тонымды отқа салмаймын, мен бірге өлемін. Баста, Жантас!

Жантас (*шыға кеп*). Е, жүр олай болса! (*Тасқа шығып айқайлас*.) Мына жакта, мына келеді! Шегіне-шегіне ат (*Өзі атып-атып жібереді*.) Тәке, Жұніс! Кейін осы шатты өрлеп, кейін бастыра беріндер. Біз бөгейміз!

Он шақты мерген шығып жатып атады, шегіне беріседі.

Дәл байлаап ат!

Бөрібасар. Мынау Борсак үшін! Үшты ма? Мынау жазықсыз қырылған кемпір-шал, қан жылаған ел үшін! Серейді ме? Мынау Қарсак үшін! Мә, ұлық, мә, төре! Саған, саған атамын, қылжиды біреуі тағы да.

Женеліп кетіседі.

Аздан соң ояз, Қыдыш, Нұрқан, Семенов тағы басқа өскер ілгері шыға келеді.

Kөрініс

Қыдыш (*айналған қарап, жылдам басып болысқа кеп*). Ойпырым-ай, сұмдық-ай, арысым-ай.

Нұрқан. Ойбай-ойбай, бау-уы-рым!

Қыдыш (*оязга*). Кес-кес! Ойбай, тақсыр ояз! Он мыңнан кес! Тәнеке, Жантас басына! Үстат, дарға ас! Өрте мына қырылғырдың елін!

Шымылдық

Алтыншы сурет

Найзатастың бауыры. Жантастың соңғы бекінген жері. Азғана тогай, үйілген тас, төрде шашылған биік жартас, арты көлбеп, үлкен жар боп сахнанын сол жақ төріне қарай кетеді. Тас бауырында от жакқан жер. Қазан-ошақ, шоугім, киіз, көрле, жастық, сүйеулі қарусайман. Сахнада Жантас, Тәнеке, Мөржан, Ділда, Сәруэр, мұғалім, Бөрібасар, Бойбермес.

Kөрініс

Жантас. Айналаны қусырып келеді, ө?

Тәнеке. Қарабұжыр, Көксу, Теректі, Қызылжар болыстарын тегіс басты. Бастықтарын үстапты. Жігіттерін

тізіп жатыр дейді! Онда да момын елдің қырғын, шығыны мол. Қыласыны қылды гой мынау ояз!

Мұғалім. Рас па осы хабар?

Тәнеке. Рас, анығын жаңа білдім.

Жантас. Тізе қоса алмадық. Болмаса бұл қанішер ояз, қанішер ұлыққа әлекті салар едік.

Тәнеке. Бірінен бірі айырып өкетті. Ел-елдің болыс-би астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырган жоқ па аңқау елдің!

Жантас. Көр боламыз ғой, басшылық ете алмадық, білем. Бір шығар бет, нұсқар жол бар ма? (*Мугалімге*.) Не істейміз? Не істе дейміз?

Бөрібасар. Қайда барамыз? Не істейміз? Анада бір Қытай деп еді, соған кетеміз бе? Мына жақта құм бар дейді, сонда барамыз ба? Әскер бейбіт елді қырып барады.

Жантас. Ендігі істейтін іс туралы не ойлайсыз?

Мұғалім. Білмеймін, еш нөрсе айта алмаймын.

Тәнеке. Соғыс созылса патшасы құлайды, азат боламыз деп едіңіз, сонымыз қайда?

Мұғалім. Ие, соғыс болып жатыр, ә патша әлі түр.

Жантас. Әйтеуір тубі бір саңылау болатын болса шыдан көрер ек.

Мұғалім. Түбі болар. Бірақ қашан болар? Ел шыдай ма? Менің ойым онға, саным санға бөлінеді, осыны ойлап. Бірақ, шығар жол көрсете алмаймыз. Қытай алыс. Құм ба? Құмға, алыс құмға көп халықты тағы жеткізе алмаймыз.

Тәнеке. Ой, жігіттер, бірдемеге байлайық. Біз ғой, неде болса қайтар жолды кескен кісіміз. Әйтеуір тубін күткен адамбыз. Ел толқыса ықтияры, жіберейік.

Бөрібасар. Ие, қалған аз ғана ел сонын жауабын күтеді.

Жантас. Болды, ендеشه. Елді таратайық та, қалғанымыз екшеліп кетейік. Ерем дегені ерсін, өзгесін, өзгесіне рұқсат. Біз енді қашқын боп күнелтеміз. Сол құмға қарай барамыз.

Тәнеке. Байлау осы, соған міне осы отырғаның не дейсің? Еретініңмен баталасамын.

Мұғалім. Мен өз басым білмеймін, бөгет болармын деймін.

Жантас (*тым-тырыстан соң*). Мұғалім, сіз қысылманыз. Сізге де рүқсат, бұл күнге шейін ақылыныңдан пайдаландық. Енді уақыт солай болған шығар, бүгін шығарып саламыз сізді. Бұл маңайға тоқтамаңыз, басқа бір жақтан барып шығыңыз.

Мұғалім. Тұн. Қара тұн! Тұяқ серпіп еді. Елді көрсетіп еді. Бишара миллат ө, зұлмат тұні өлі баста... Арылган жоқ.

Жантас. Еш нәрсе етпес. Еттен өтіп, сүйекке жеткен қорлық, зорлық еді. Әйтеүір соған қарсы бір де болса қылыш суырып, оқ аттық. Қалғаны не болса да арман емес. Мандаіымызға жазғанын көріп аламыз.

Тәнеке. Өкініш жоқ.

Берібасар. Тәйірі өкініп, неге өкінейік. Кетеміз ана құмға, қолына тіпті де түспейміз.

Жантас. Міне, осы байлау. Ал, мұғалім, Сәруәр, сіздердің жолдарыңыз болсын. Біз былай көшеміз, сендер енді жолға қамданындар.

Мұғалім. Әлде окопқа баармын, жігіттерді бастармын, солардың ішінде болармын.

Сәруәр. Мұғалім, син шынында да Жантаслардан қаласың, айрыласың міни?

Жантас. Жоқ. Сәруәр, жолдарың болсын, бөгелме!

Сәруәр. Ұят тутілміні?

Жантас. Олай деме. Біздің жол қыын, ол қашқындық. Апа, Мөржан, осы сендер қайтер екенсің?

Ділда. Қарағым, жарығым, өзің біл, өзің айт! Не қыл дейсің?

Мөржан. Қалып қор болғанша, не болса да бірге көреміз, ереміз біз.

Мұғалім. Мөржан бауырым, жақсысың, ерсің сен. Жақсы айттың, құрметті қарындасым. Сендей адад, жақсы жар туғызған ел өлмес.

Үш кісі келеді. Көптің елшісі.

Kөрініс

I к і с і. Е, Жантас, Тәнеке, ақылдасып болдыңдар ма?
Ел жауап күтіп тұр.

Ж а н т а с. Немене ел асығайын деді ме?

I к і с і. Асықпаганмен мезгілі өтіп барады. Бір суткенің ішінде келетіні келіп болсын депті.

II к і с і. Сендерді қимағаннан тұр ғой мынау елің.
Болмаса ұрланып-жырланып кетіп жатыр ғой өне талайы.

Ж а н т а с. Жарайды, онысына рақмет елдің!

III к і с і. Ел өйтеүір екеуінің тілеуінде!

I к і с і. Өскері тағы молайды дейді. Қыдыш пен Нұрқан қазақтан да үш кісі қосыпты. Өздері тағы бастап шығады дейді.

Ж а н т а с (*тұрып тас басына шығып*). Жарайды, мен енді халыққа барып, қайтқысы келгеннің бәрін қайтара-йын. Сейлесіп екшейін. Сендер: апа, Мөржан, мұғалім, Сәруөр, сіздер де қамдана беріндер. Қазір жөнелеміз.

Тастан әрі түсіп кетеді, келген үш кісі бірге кетеді. Жұмажан,
Жұніс бір жақтан шығады. Арттарынан Бөрібасар кіреді.

Kөрініс

Ж ұ м а ж а н. Ассалаумалейкүм! Амансыңдар ма? Аман жатырсыңдар ма! (*Мөржанды көріп үмттылып*.) Мөржан, апатай, зар қылдың ғой бір көруге. Шешен зарлап жатыр. Басыңды қатерге байлладың ғой, апатай (*Құшақтамақ, бо-лады.*)

М ө р ж а н. Тоқтат! Негізп жүрсің? Қайдан жүрсің өзің!

Ж ұ м а ж а н. Ойбай, сендерді мен іздегелі қашан? Үлғи адасып өбден діңкем құрыған жоқ па, шорт.

Ж ұ н і с. Қарауылда отырсам қалқалақтап келе жа-тыр, алып келдім.

Т ө н е к е (*Жұмажсанга*). Қайдан шықтың өзің?

М ө р ж а н. Иә, женінді айтшы?

Ж ұ м а ж а н. Ойбай, діңкем құрыған жоқ па іздеп. Өнеугі бір күн жатақтарыңа жаңа жете бергенімде тарсыл-дал мылтық атылып, жүрегім тас тәбеме шықлады ма, шорт. Арада сандалып жүріп оққа үшармын деп, қайта қаштым.

М ө р ж а н. Бізді не қылайын деп осы іздейсің?

Ж ү м а ж а н. Көрмеймін бе сені, аман-жаманыңды білмей отырамыз ба? Тіпті ана көрі шешең жанымды жағманнан алған жоқ па?

Б ө р і б а с а р. Ал, сарқурай атты, Нұрқанның сарқурай атын мініп жүргенің не?

Т ө н е к е. Не дейді?

М ө р ж а н. Ал, оның не?

Ж ү м а ж а н. Қашып шықтым, о несі екен? Сендерге баратыныңды айтқам жоқ, әйтеуір қашқан соң деп сарқурай атты мініп қаштым, шорт.

Б ө р і б а с а р. Сен оны мініп жүргенде өзгелері қайда екен? Шатақан кудың көзі неғып шалмады?

Ж ү м а ж а н. Бәрі тік көтеріле кеткен жоқ па? Ауылда тірі тышқан жоқ. Биенің бас сауымы бола бергенде, желі басында түр екен, сарқурай атты жылқы қайырамын деп мініп алыш, ызытыттым-ау.

Т ө н е к е. Ал, Нұрқандар қайда? Қайда кетті? Әскері қайда?

Ж ү м а ж а н. Жұзтайлақ болыстың өлген жеріне бата оқи кетті, өзі осы арадан жақын екен гой! Сол жерде құран аудартып, хатым қылдырмақ. Елдің бәрі сонда.

Ж ү н і с. Әскер өз бетімен кетті. Мына Көксу болысана жігіт жөнелтпек дейді.

Т ө н е к е. Неғып бәрі бейбіт бола қалды?

Ж ү м а ж а н. Е, тіпті бейбіт деймін, айтам ғой. Тіпті құлаққа ұрган танадай, шорт. Бұл жакты тоқталды деседі. Жантас пен Тәнекенің басына бәйге тігілді, өзге ел азат. Сондықтан қол тарап қайтқалы жатыр деп хабар соғып жур.

М ө р ж а н. Тағы хабар беріп пе?

Ж ү н і с. Оттапты, о не қылған алыш-қашты?

Б ө р і б а с а р. Ел құлагы елу, есітпей тұра ма?

Ж ү м а ж а н. Оларың рас па, тегі, Мөржан апатай? Енді не болса тыныштық болғанша қасында болам, шорт. Болмаса ана шешең қарғап-сілеп өлтірер болды.

М ү ғ а л і м. Онда бұл жерден көшпесе де болар ма, қалай?

Ж ү н і с. Көшем деген кім?

Б ө р і б а с а р. Бұнда солай деп қамданып жатырмыз.
Ж ү н і с. Жоқ, көшпейміз, осы күнде қайда екенінді
білмейді, бата оқыр жасап бейбіт жүрген жау анау.

Т ә н е к е. Ей, шырағым, білмеймін. Осы сенгіштікті
қойсақ екен.

Жантас шығып тыңдайды.

Ж ү н і с. Жүре берсең көзге түсесің қайта! Енді ел
тарайды, аз кісі боламыз. Әбден ел арылып болған соң,
бар-ақ жалт береміз.

Ж а н т а с. Сен өзің еремісің? Солай байлағаның шын ба?

Ж ү н і с. Неге ермеймін? Енді мен қайда бармақтын?

Ж а н т а с. Біз мұғалімді қайтсын дестік, ол кісі жүргелі
отыр.

Ж ү н і с. Неге қайтады? Келіп-келіп тастап кете ме?

М ү ғ а л і м. Менің ықтиярым өлі өзімде шығар, Жұніс
әпендер!

Ж ү н і с. Жан төтті ме екен? Бізден ардақты болайын
деп пе ең?

М ү ғ а л і м. Мен сізді білмеймін.

Ж ү н і с. Ендеши, біліп болғанша кетпейсіз!

М ү ғ а л і м. Не айтпак боласыз?

Ж ү н і с. Ақжурек азамат атанасыз! Қысылған жерде
жалт бермексің. Әлде Жұстайлак бір көрсем деп айтады
дейді. Соған соғатын шыгарсын.

М ү ғ а л і м. Мені хақараттамауыңды сұрап едім
(Жантас, Тәнекеге.) Мен сіздермен бұлай ажырасамын де-
ген жоқ едім. Батаға да кірмедім.

Т ә н е к е. Жоқ, мұғалім, біздің сізге ренішіміз жоқ.
Жолыңыз болсын, біз батаға кірмеді деп айтпаймыз.

Ж ү н і с. О не қылған бата?

Ж а н т а с. Біз бірге өлеміз деген кісімен баталастық.
Мұғалімді өзіміз азат қылдық.

Т ә н е к е. Қырғын болса, бәріміз кеткен жақсы ма?
Тым болмаса бірен-сарап болса да артымызда айта жүрер
қалсын, аман болсын...

Ж ү н і с. Мен неге болмаймын ол батада? Немене,
сендер осы жасырынбақ ойнаған кісідей?

адамсың. Біздей надан емессін, басқа бір жарыққа шығып кетсөн күн көруің де оңай. Біздікі енді тар жол, тайғақ кешу ғой.

Жұніс. Мен неге қалам, не деп қалам?

Беріласар. Ойбай-ау, біз сізді бүйтер деп ойламадық қой.

Жұніс (*Жантасқа*). Ой, шіркін Жантас, сен мені танымай жүр екенсің ғой әлі. Мен естіп келдім. Қарабұжырыңына бастық болған адамның бөрін үстапты. Ішінде мен сияқты орысша оқыған біреу бар екен, білдіндер ме не қылғанын?

Жантас. Негыпты?

Жұніс. Халықтың көзінше дарға асыпты. Аскызыпты анау ояз Казанцев. Оның қолы қатты. Қылышынан қан тамып тұр. Білмеймін бе мен? Мұғалім, саған қайтпа детенімде де сол болатын, бірақ сен өзің біл.

Мұғалім. Мен бұл жақта, бұл уәләяйтта түрмаймын, солай кетермін.

Жантас. Жарайды енді, біз де аяиды деп жүргеміз жок. Біз жазғанын көрерміз, болдың ба, Сәруәр?!

Сәруәр өзір, Мержанмен сейлесуде.

Жүріндер, біз де жөнелеміз.

Тәнеке. Әйтеуір тубінде бір саңлау болса болды, неде болса қалған өмірді жағаласып өткізем сол ұлығымен, бұзығымен. Болды. Ал, қарағым мұғалім, жолың болсын енді.

Сәруәр өзірлеп Мержан, Ділда, басқалар қоштасып жөнеле береді. Оны Берібасар бастайды. Мұғалім бөгелінкіреп қалады.

Kөрініс

Мұғалім (*Жантастың қолын үстап*). Қош, азаматым, бауырым. Әлсіздігім болса ғапу ет. Қош, қайран ағам, Тәнеке (*Ділдага қоштасып*) Қош, ана! (*Мөржанның бетінен сүйіп*) Қош, бауырым, адал ниет, ақжүрек ұмыттырmas! (*Жөнеле беріп*) Бірақ, тез көшіндер! Бүгін де болса бұл жерден жөнеліндер!

Жантас қоштасып, шығарып салып, аздан соң қайта кіреді.

K e r i n i c

Жантас. Ал енді біз де көшеміз, болындар, киініндер.

Жүніс (саспай). Жоқ, мен киінбеймін. Тап осы жерден бүтін алатын жау жоқ.

Тәнеke. Бұл жері құрғырды немесіне қимай отырсың?

Жүніс. Апыра-ай, Тәке, бала ма едіңіз! Кететін елдің арты өбден сейілсін! Олай беттегенімізді ешкім білмейтін болады деп отырмын! Тіпті болмайтындарың не?

Мылтық атылады.

(Ішінен.) Бөгеп отырғаным осы еді.

Мылтық тарс-тарс атылады.

Дауыстар. Қапта-қапта!

— Тұс-тұс!

— Пли! Пли!

— Бей! Бей!

Бойбермес пен бес-алты жігіт жүгіре кіреді.

Жантас. Тос, алдын тос.

Жігіттер мен Тәнеке атысып ілгері басып шығады.

Дөл байла!

Өзі де тастан тасқа секіріп бұғып атып жүреді.

Апа, Мәржан, шық тасқа, тасқа шыға бер. Осы биік тастың басымен әрі жоталап тарта бер. Біз бөгеп тастап жетеміз.

Бір топ жігіт артта мылтық даусы шыққан жаққа қарай кетеді.

Тас-тастың арасында бұғып жүрген Жұмажан Мәржаңды етегінен тартады.

K e r i n i c

Жұмажан. Барма, жетті, ерме енді оларға! Өзім алып кетем, сарқурай дайын түр.

Мөржан. Қуарған, не деп тұрсың, Жантастан қалушы ма ем?

Сыртта атыс.

Жұмажан. Қал деймін, шорт, керегі жоқ. Бір қашқынға талақтай жабысып не құдай атты сені. Әдейі алып кайтқалы келдім, ересің, шорт!

Мержан. Аулақ менен, ендеше. Сорлы сұмырай. Құлқынына сатылған есік қақты!

Жұмажан. Шын айтамысың, ендеше міне, шорт, байың Нұрқан! Күн қатын қып беремін тұра соган (*алысып жібермейді, екеуді де мас басында.*)

Мылтық атыла-атыла жақындаиды. Қаша ұрысқан Жантас, Жұніс, Бойбермес тағы бес-алты кісі қайта шығады.

Жантас (*өр жерде секіріп атады*). Ал серпіле беріндер, атқа, атқа қарай. Ата отырып шегін, түге, Тәнеке, Тәнеке, ой, Тәнеке қайда?

Қайта ілгері басып бөрін жиып алады. Мылтық даусымен Жұмажан қаша жөнеледі.

Бойбемес (*Жантасқа*). Саспа, Тәнеке аман! Атына барып мінді, Қыдышты сілейтіп кетті, кетін алды. Көрдіндер ме? Бәрібасар Сәрүәрды алыш күтылды!

Жантас. Анық па, көрдің бе?

Жүніс. Көрдің бе не дейсің, рас па?

Бойбемес (*ата жүріп*). Көрдім, кетті, ал біз де кетеміз. Атты өкелеміз, бөгей бер.

Жантас (*ата жүріп*). Бар жылдам, тез әкпел, әкпел!

Жүніс (*ата жүріп*). Қап, қап! Қысып кетті, молайып кетті. Бері, Жантас, бері, маған, маған таман.

Жантас ор тасқа секіріп атып журіп, аяғы Мержан мен Жұніс тұрган тастың бер жақ жотасына, бір мұрыншығына шығып жатып атады. Сонда жан-жақтан, жогары-тәмен орыс-казак қаптайды. Мержанның ар жағынан да наиза көрінеді.

Мержан (*отыра қап*). Қаптады, қоршады ғой, қош, жаным Жантас?

Жантас. Тұра тұр, жастығым, жастығым.

Теменнен бір бұрыштан ояз, Нұрқан шыға береді.

Жантас (*оязга оқталаып*). Ә, келдің бе, әйтеуір. Бәлем, қанішер ояз!

Мылтығын қайырып ата бергенде, сыртынан Жұніс
бас салады, тым-тырыс.

Жұніс. Ә, Жантас, бір алысатын кезегім келген еді!
Тосқаным осы еді.

Жантастың мылтығын сыртынан қайыра жұлып алады, жүрт
қаптап шыгады. Алдында ояз, Нұрқан. Бұлар тәменде.

Жантас. Ә, сен осындай ма едің?

Екеуі алысады. Жантас Жұністі таудан төмен қарай кеудеден
серейте үрпп құлатып жібереді, артынан мылтығын кезеп тұрган
Нұрқан атып қалады. Жантас құлап түседі. Бибіш шыгады. Киімі
қаралы, шаршысын шорт байлаған.

Ояз (келіп Жантасты теуіп жіберіп). Ә, жаман сасық
малай, саған ұлыққа қарсы тұратын керек болған.

Мөржан (тас басына шыға келіп). Ал құдай мені де...

Жұзтайлақ (сөлк етіп жоғары қарап). Ә, жузіқара,
бақыты күйген сорлы күң, сен өлі де аяғыма шырмалып
жүр ме едің? Әкпеліндер үстап ана күнді!

Мұғалімді, кемпірді алып шыгады.

Мөржан. Қош, қош, мұғалім ағатай.

Құз тастан атыла секіріп түседі.

Жұзтайлақ (тасқа отырып). Суытып ең бауырым-
ды. Құшағымды серпіп ең, жат!

Ділда (өліп жатқан Жантасты көріп). Ойбай, жал-
тызым, жарығым, ойбай, ал, құдай, мені де (талаң үстіне
құлайды).

Мүгалим (жан-жагына кезек басын изеп). Қош,
қош, жарықтығым. Тұн еді, меніреу қара тұн еді, үміт қар-
лығаштары! Қанды тырнақ қара жау, темір бұғау шырмады
ғой тағы!

Ояз (жылдам басып кеп). Сен не айтасың. Мен
көрсетермін, көрсетермін, бұл шпион – түрік шпионына!

Мүгалим. Көрсетсөң көріп алармын, бәлем, сенің де
күнің бітер... Өтер зұлмат тұні!

Ояз (қатты). Таптармын мен сені, өртермін тегіс,
дүшпан!

Мүгалим. Дүшпан екенім рас. Дүшпаным сен.

Саган оқ атқан (*Жантасты көрсөтін*) мынау асыл ұлдар! Өлтірдім дейтін шыгарсың! Жок, бұл сияқты өр үлдарың-ның қолымен біздін де дала дабыл қақты. Сарын қосты, сол даланың азаттығына біз құрбанбыз.

Нұрқан (*Оязга*). Ойбай, тақсыр, әлгі Тәнеке, Берібасар, Бойбермес аман кетіпті, кусын, қырсын өскер.

О я з (*өскерге*). Ку, ұста! Бұларға қосылғаның бәрін, бәрін, барлық елді қыра өлтір. Білсін олар Казанцевтің – ұлықтың жұдырығын.

Мұғалім. Ажал сағатың соғар. Түбіңе жетер осы сарын. Тұсау кестің, қанат қақтың, қанат қақтың қайран елім, жаса, көгер, елім!

Шымылдық.

Соңы.